

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НАВОИЙ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ ПЕДАГОГИКА ФАКУЛЬТЕТИ

“Мусика назарияси ва чолгу асбоблари” кафедраси
мудири профессор. О.О.Файзиевнинг
Ўрта Осиё халклари мусика тарихи фанидан

МА Ё Р У ЗА Л А Р М А Т Н И

Такризчилар:

Бухоро Давлат Университети доцентлари Файзулло Тураев
ва Санокул Дустов.

Тузувчи: профессор.О.О.Файзиев

Навоий –2008 й

Маърузалар “Мусика назарияси ва чолгу асбоблари”
кафедрасининг 30 август 2008 йил № 1 сонли йигилиш қарори
билан тасдиқланган.

Кафедра мудири: профессор.О.О.Файзиев

“Мусика тарихи” фанидан ёзилган маърузалар матнига

А Н Н О Т А Ц И Я

Ушбу маърузалар матни педагогика институтлари 5141000-«Муסיкий таълим» йўналиши (бакалавр) 1-2-3-4- боскич талабаларига мўлжаллаб, ўқув режада кўрсатилган дарс соатлари ва Ўзбекистон Республикаси Олий ва УМТВ тасдиклаган намунавий ўқув дастури асосида ёзилди.

Ушбу маърузалар матнини ёритишда Ўрта Осиё халклари, Жахон халклари, Рус халки муסיка тарихига доир турли дарслик ва методик кўлланма, илмий маколалар, муסיка лугатлари, Ўзбек миллий энциклопедияси (1-10 томлар)дан фойдаланилди.

Маърузалар матни охирида фойдаланиган адабиётлар рўйхати илова килинади.

1. Мусика тўғрисида умумий тушунча

Режа:

1. Мусика тўғрисида фалсафий карашлар.
2. Мусика инсон учун маънавий озукадир.
3. Мусиканинг назарий асослари.

Хаёт карама-каршиликлардан иборат. Яъни кун ва тун, иссиқ ва совуқ, ширин ва аччиқ, яхши ва ёмон ва хоказо... Шундай экан дунёни билиш тўғрисида ҳам турли туман фикрлар, гоёлар, дунёкарашлар бўлиши табиий. Гарчи фалсафада асосан бир-бирига карама-карши оқимлар кўп бўлсада, уларнинг иккитаси, яъни материалистик ва идеалистик дунёкараш асосий оқим ҳисобланади. Бу оқимлар дунёнинг пайдо бўлиши тўғрисида турлича гоёларни илгари суради. Материалистлар аввало материя, яъни борлиқ вужудга келганлигини, онг эса инсон пайдо бўлгандан кейин унинг яшаш учун кураши натижасида эволюцион тарзда вужудга келганлигини, яъни, муомала маданияти, турмуш тарзи ва инсоннинг табиатга бўлган муносабати шаклланиши натижасида вужудга келганлиги тўғрисидаги гоёни илгари сурадилар. Уларнинг фикрича инсон маймунсимон жонзод бўлиб, дастлаб онгсиз равишда палапартиш хаёт кечирган. Кейинчалик йирик хайвонларни овлаш мақсадида турли ёғоч, тош қуролларини қашф этган. Онгнинг шакллана бориши мана шу даврлардан бошланган. Кейинчалик инсон оловни қашф этган, муомала маданияти, яъни нутқ шакллана борган, меҳнат қуролларини қашф этган.

Ушбу гоёга карама-карши бўлган идеалистлар фикрига кўра аввало онг мавжуд бўлган (илох) ва у борлиқни яратган. У борлиқни тўрт унсурдан яъни, сув, ҳаво, тупроқ ва оловдан яратган. Сўнгра инсонни яратган. У инсонни тупроқдан яратиб, бундан ташқари қолган унсурларни ҳам унинг танасига жо этган, яъни инсон танасига сув, ҳаво ва иссиқлик бахш этган ва яшаш учун зарурий онг берганлиги тўғрисидаги гоёни илгари сурадилар.

Гоёларнинг бундай карама-каршилиги диалектикага яъни фалсафа фанига асос солиди.

Мусика тўғрисида ҳам юқорида биз айтиб ўтган оқимлар турлича фикрдадурлар. Улар мусиканинг инсон ҳаётида тутган ўрни, мазмуни тўғрисида қуйидагича фикрларни илгари сурадилар.

Материалистик дунёкараш нуқтаи назари бўйича мусикага қуйидагича шарҳ берилган.

«Мусика-бу товушлар ёрдамида англашилган фикр бўлиб, ҳар бир мусика асари аниқ мазмун-моҳиятига эга бўлиши лозим. Ҳар бир мусика асари муסיкий товушлар, оҳанглар ва сузлар воситасида инсонларга ниманидир ўқитириши, ҳикоя қилиши, кўрсатиши лозим.

Идеалистик дунёкараш нуқтаи назаридан қаралса, мусика илохий неъмат бўлиб, у инсон ҳаётини, унинг турмуш тарзини безаш учун оллох томонидан иноят қилингандир. Оллох инсонни яратиб унинг яшаши учун сув, ҳаво, тупроқ ва оловни неъмат қилиб берди. У ўз онги билан ушбу унсурлардан самарали фойдаланишни ўрганди. Яъни тупроқдан, сув, ҳаво ва иссиқликдан фойдаланиб дехқончилик, чорвачилик, овчилик ва бошқа тирикчилик воситаларини ўрганди. Мусика ҳам худди шундай илохий неъмат ҳисобланади.

Юқоридаги гоёларнинг карама-каршилиги мусиканинг инсон ҳаётида тутган ўрнини заррача қамситмайди. Ҳар иккала дунёкараш нуқтаи назаридан қаралганда ҳам мусиканинг инсон ҳаётида тутган ўрни нихоятда юқори эканлиги равшан бўлади. Ҳақиқатдан ҳам мусика инсонга абадий йулдош бўлиб, бешиқдан то қабргача у билан ҳамоҳандир. Она алласидан то мотам марсиясигача унинг умрини безатади, буш вақтларини мазмунли ўтказди, байрам, туй ва бошқа тадбирларни ўтказишда асосий воситалардан биридир.

Мусиканинг пайдо бўлиш тарихи тўғрисида ҳам юқорида айтилган гоёлар бўйича турли фикрлар билдирилган. Материалистлар мусиканинг пайдо бўлиши тўғрисида қуйидагича фикрдадир.

Ибтидоий жамоа тузуми даврида инсонлар гала-гала булиб хайвонларни овлаганлар ва уларни худди ёввойи вахший хайвонлардек хомлигича истеъмол этганлар. Инсон кочонки оловни кашф этгандан сунг, яъни чакмоктошларни бир-бирларига уриштириб олов хосил килишни ургангандан сунг овлаган хайвонларни оловда пишириб ейишни урганди. Овкатланиб булгач шу олов атрофида хурсандчилик, уйин-кулгу килишга эhtiёж пайдо булган ва олов атрофида айланиб раксга тушганлар. Бунинг учун дастлаб содда чолгу асбоблари барабансимон ва ногарасимон чолгулар, кейинчалик эса шикилдоклар, пуфлаб чалинадиган хуштак, сибизиглар пайдо булган. Кушик куйлашни урганганлар.

Бора-бора турмуш маданиятининг усиши натижасида оила булиб яшаш, металдан ов ва иш курулларини яшашни ургандилар ва ёгочдан ва металдан чолгу асбоблари яшашни ургандилар.

Идеалистларнинг фикрига кура мусика илохий неъмат булиб, унинг келиб чиқиш тарихи инсониятдан олдин, яъни у абадийдир. Инсониятдан аввал ҳам булган кейин ҳам булади. Хатто Оллох инсонни лойдан яратгандан сунг унинг танасига жонни мусика ёрдамида киритганлиги тугрисида фикр билдирадилар.

Хақиқатдан ҳам инсон танасига жон мусика садолари ёрдамида киритилганлиги хақида ривоятлар мавжуд.

Хоразм халкининг сеvimли куйи булмиш «лазги»га куйилган ракс ҳаракатлари шу манзарани тасвирлайди. Аввало кул учи, сунгра кафтларни, кейин билаклар, кейин буйин, бош, елка ва нихоят гавданинг колган қисмларининг ҳаракатланиши танага жоннинг бармок учидан бошлаб кириб келганлигини ифодаловчи куринишлардир.

Хар иккала дунёкараш нуктаи назаридан қаралганда ҳам мусика инсон ҳаётида муҳим урин тутувчи, унинг маънавий дунёкарашини кенгайтирувчи ва маънавий эhtiёжини қондирувчи асосий воситалардан биридир. Зеро, меҳнатсиз турмуш угрилиқ-санъатсиз турмуш вахшийликдир, - деган эди, файласуф К.Маркс.

Унинг пайдо булиши тугрисида ҳам фикрлар хилма-хил булсада, мусиканинг нихоятда қушна санъат тури эканлиги, унинг пайдо булиши ва таракқиёти тарихи инсоният тарихи билан узвий боглиқ эканлиги, жангу-жадаллар даврида унинг ҳам таракқиётига путур етишига юқоридаги гоёлар эътироз билдира олмайди.

Урушлар натижасида халкнинг моддий ва маънавий бойликлари яқсон қилинган, ташиб кетилганлиги тарихдан бизга аён, бу эса мусика таракқиётига ҳам уз- узидан салбий таъсир қурсатган. Китоблар қолгу қозлар ва бошқа маънавий бойлиқлар ёндирилган, йуқ қилинган ёки ташиб кетилган.

Босқинчилар бундан қозлаган мақсад халкнинг маънавий дунёкараши шаклланишини сундириш, уларни имқон қадар қуқ муддатга қуллиқда ушлаб туриш булган.

Мусика қовушларининг маълум лад асосида уюшган ва аниқ у қуқ тарзида ва қушиқ тарзида булиши мумқин. Дунё халқларининг мусиқий амалиётидан бизга шу нарса маълумки ҳар бир халкнинг уз қуқ йуналишлари ва уни басталаш усуллари мавжуд.

Урта Осиё халқлари мусиқий асарларига эътибор берганимизда узбек миллий мусика услубий тожик, қораколқок, уйгур халқлари мусикаларига ҳамоҳанг булишини, қозок халқи мусикаси эса қирғиз халқи мусикаси ва қисман турқман халқи мусикасига ҳамоҳанглигини англашимиз мумқин.

Ф О Й Д А Л А Н И Л Г А Н А Д А Б И Ё Т Л А Р Р У Й Х А Т И.

1. Фитрат. «Узбек классик мусикаси ва уни тарихи». Т.; Фан. 1993 й.
2. А. Одилов. «Узбек халк чолгуларида ижрочилик тарихи». Т.; «Укитувчи». 1995й
3. Х.Хамидов. « Узбек анъанавий кушикчилик маданияти тарихи». Т.; «Укитувчи». 1996 йи.
4. А. Левиёв «Узбек миллий чолгучилик тарихи». Т.; «Укитувчи». 2005 й.

2. Марказий Осиё халқларининг қадимги мусика маданияти Режа.

1. Марказий Осиё қадимги маданият уюқларидан бири.
2. Урта Осиё халқларининг қадимги маданиятини урганишда қадимги ёзма ва археологик ёдгорликларнинг роли.

Хар бир халқнинг мусика маданияти тарихи шу халқнинг умумий тарихидан келиб чиқиб, асрлар суронида тобланиб ва такомиллашиб боради.

Ўзбекистонда содир бўлаётган истиклолий жараёнлар жамиятимизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий мафкуравий ҳаётида чуқур сифат ўзгаришлари ясамоқда. Халқимиз мураккаб бозор муносабатлари шароитида руҳ бераётган кийинчиликларга қарамай «Кизил империя» даврида шаклланган ижтимоий онг, аввало боқимандалик қайфияти аста-секин барҳам топаётганлигини ижобий ҳолат сифатида қабул қилмоқда.

Дарҳақиқат, ҳозирги мураккаб бозор иқтисодий шароитида маданият ва умумий маънавият жамият ижтимоий тараққиётининг ҳал қилувчи омилга айланиб бормоқда. Зеро маънавият ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, унинг мавжудлиги асрлар давомида халқ миллиннинг буюк сийморлари, мутафаккирлари томонидан бажарилган жуда катта ижтимоий-маънавий фаолиятининг натижасидир. Маънавият миллат ёки халқнинг тарихий жараёнларда ижтимоий тараққиётга эришувига қаролат беради. Зеро маданият, санъат, маданий мерос ҳар қандай жамият миллат ва халқнинг ўқ илдизи тамал тошидир. Маънавият миллатни ижтимоий-сиёсий, иқтисодий бўҳронлардан сақлаб қолишнинг муҳим шартидир. Миллатнинг утмиш ва келажак олдидаги маъсулияти маънавиятга алоҳида эътибор беришни тақоза этади. Мақсад-маданий меросни урганиш, халқ хотирасига айлантиришига эмас, айти пайтда уни янги сифатлар билан бойитиб қолғуси авлодларга етказишидир.

Урта Осиё кишилиқ тарихи ва маданиятининг энг қадимги масканларидан бири ҳисобланади. Ушбу ҳудудда сунгги вақтларда олиб борилган археологик қазилар, тарихий таҳлиллар, илмий изланишлар, жаҳон ижтимоий цивилизациясининг бошқа маконлари билан қиёслашлар мана шундай фикрга қилишимизга сабаб бўлмоқда.

Ўзбек халқи ҳам қадимги тарихдан маълум бўлишича не-не бало-қазоларни бошдан кечирмади дейсиз. Эрамиздан олдинги III асрда юз берган грек-юнон босқини сунгра эрамизнинг XIII асридаги араб истилоси, кейинчалик XIII аср бошларидаги мугул истилоси ва нихоят XIX аср II ярмидаги рус истеълоси фикримизнинг далилидир. Бу истилолар узидан сон-саноксиз қурбонлар, қонли қўшлар қечсиз қаллоқат ва йўқотишларнигина қолдирдики, орадан неча асрлар ўтса ҳам халқимиз бу қўнларни қадоматлар билан эслайди. Яъни, ҳар бир истило халқимизнинг маънавият ва маданият тараққиётини юз йиллаб орқага қўриб қашлади. Чўнки бу истилолар натижасида маънавият ва маданий бойлиқларимиз бўлмиш, қитоблар, қўлёмалар, маънавий обидалар ёндириб қўл қилинди ёки умуман йўқ қилинди. Ҳозирги давлрларда чет мамлақатлар қутубхона ва музейларидан топилаётган халқимиз тарихига доир қитоблар, қўлёмалар ва моддий бойлиқларимиз саналмиш турли тарихий бўюмлар фикримизнинг далилидир.

Бундай йўқотишлар барча жабуҳалар қаби мусика санъатимизга ҳам дахлдордир. Уруш ва вайронагарчиликлар оқибатида қурбон бўлганлар орасида балқи қанчадан-қанча санъат ва адабиёт ақиллари, олимлар бордир. Вайрон бўлган обидалар ичида қанчадан-қанча санъат бўюмлари, қитоблар ва халқимизнинг маданий даражасини белгилаб берувчи ноёб бўюмлар, қолғу созлари бўлгандир.

Тарихда мана шундай жаҳолатларга йўл қўйилмаганда балқи, ҳозиргидек тараққиётга башарият аллақачон эришган бўлар эди. Қардақим жаҳолат қўчайса, у ердан маърифат қўчади. Илм-фанга рағбат бўлмайди, адабиёт ва санъат ривожини сустлашиб қетади. Тарихимизни урганиш ва сўронли тарихимиздан қарқли ҳўлосалар қикариш, тарихда йўл қўйилган ҳато ва қамчиликлар, яъни жаҳолат ва тарқоқликка йўл қўймаслиқ ҳозирги авлоднинг бош вазифаси бўлмоғи қарқ, қўнки юқорида биз санаб ўтган қонли

истилоларнинг руй беришига халкимизнинг таркок яшаганлиги ягона давлатга бирикмаганлиги сабаб булган булиши мумкин.

«Халкни буюк келажак ва улугвор максадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган миллат, тили ва динидан катъий назар, хар бир фуқоронинг ягона ватан бахт-саодати учун доимо маъсулият сезиб яшашига чорлаш, аждодларимизнинг бебохо мероси, миллий кадрияти ва анъаналарига муносиб булишимизга эришиш юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчанлик ишларига даъват килиш, шу мукаддас замин учун фидойиликни хаёт мезонига айлантириш-миллий истиклол гоёсининг бош максадидир»

(И.А.Каримов)

Собик шуролар даврида узбеклар ва Урта Осиёнинг бошка халклари маданияти хукмрон коммунистик фирканинг ижтимоий буюртмаси асосида миллий маданиятларининг чукур ва мустахкам илдизи мавжудлиги хас-пушланди, шубха остига олинди. Бу эса уз навбатида, у ёки бу махаллий халklar миллий маданиятининг камситилишига уларнинг кадимий ва кухналиги сунъий йуллар билан инкор этилишига олиб келди. Бу халklar маданиятларининг асл илдизлари йуклиги, уларнинг маданияти узга халklar таъсирида пайдо булганлиги хакидаги гайри илмий хулосалар уйлаб топилди. Жумладан, якин вақтларгача хам Сугднинг асосий шахарлари булган Самарканд, Бухоро, Хива, Кеш ва бошкаларнинг 25 асрли шахар маданияти тарихининг илдизлари кайси даврга бориб такалиши номаълум эди. Окибатда айрим тарихчилар орасида бу шахарлар маданияти Эрон ахмонийлари ёки, Юнонистонлик эллинлар томонидан келтирилган деган тасаввур пайдо булди. Замонбобо ва Саразм ёдгорликларининг топилиши ана шу гайри илмий нуктаи назарга чек куйди ва Сугднинг шахар маданияти бир кадар кухна яъни, эолит ва бронза даврларига бориб кадалиши исботланди. Урганилаётган тарихий худудда маданиятнинг тарихи бевосита шу халкнинг келиб чиқиши, шаклланиши, унинг моддий-маънавий жихатлари, турмуш тарзи. Рухий-психологик ҳолатлари билан богликдир. Шу нуктаи назардан хам узбек халки маданияти тарихи шу халкнинг пайдо булиши тарихи билан тенгдир, десак хато килмаган буламиз.

Маълумки, энг кадимги даврларда яшаган турли халklar маданияти, шунингдек мусика-маданияти хам бир-биридан кескин фарк килмаган. Чунки, ибтидоий одамлар хаётида моддий-иктисодий турмуш муоммолари устивор хусусиятга эга булиб, шаклланиб келаётган маданият ва санъат эса уларнинг уша устивор йуналишидаги меҳнат фаолияти самаралари билан бевосита боглик булган. Бу нарсa купрок улар хаётидаги рухий ҳолатлар, кечинмалар асосида пайдо булган. Шунинг учун хам турли халklar мусика, ракс санъати нутк билан боглик фаолиятини бир-биридан ажратиш жуда кийин булган.

Узбек анъанавий мусика санъатининг пайдо булиши, шаклланиши, ривожланиши хам халкимиз бошидан кечирган тарихий жараёнлар билан бевосита боглик холда кечган. Бошка халklarда булгани каби узбек, миллий мусика маданияти хамда миллий оханглар нота ёзуви, ёки бошка шунга ухшаш мусикий белги билан ифодалана бошланганига кадар катта тарихий йулни босиб утди.

Умуман миллий мусика маданиятимизнинг кадимги тарихини урганиш учун hozirги даврда чукур изланишлар олиб борилмокда. Тарихимизни урганишнинг энг асосий воситаларидан бири археологик топилмалар булса, иккинчиси ёзма маълумотлардир. Лекин афсуски кадиги халklarимиз тарихи, уларнинг кечинмалари, турмуш тарзи, маданияти ва санъати тугрисида маълумот берадиган ёзма манбалар жуда кам.

Мусика санъати инсоннинг узок тарихий даврлар давомида шаклланган ижтимоий фикри, гоёлари, дункараши махсулидир. Ёзма манбалар, нота ёзуви кашф этилмаган даврлардаги мусика маданияти тарихи асосан археологик ёдгорликлар ёрдамида урганилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, кадимги Урта Осиё халклари кушикчилик ва мусика санъатининг бошка халklarдагига ухшаш булганлигидан ташкари, узининг фаркланувчи жихати асосан миллий кушикчиликнинг шеърият ва ракс билан чамбарчас

богликлиги билан тавсифланади. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки мусика, кушикчилик санъати мустакил равишда ва бошқа санъат турларидан алохида равишда пайдо булмасдан аксинча санъатнинг бошқа турлари билан уйғун, узвий богликликда булган ва кадр топган.

Ер юзининг кадимги цивилизация масканлари асосан ер шарининг иссиқ минтакаларида, яъни экваторга яқин жойларга тугри келади. Чунки кадимдан инсонлар иссиқ жойларда яшашни хуш курганлар, бунинг боиси у даврларда инсонларга яшаш учун хозиргидек кулайликлар мавжуд булмаган (мухташам бинолар, электр, газ бошқа иситиш воситалари), шунинг учун инсонлар имкон қадар иссиқ жойларга талпинганлар. Урта Осиё ҳам шундай илик минтака ҳисобланади. Агар ер шари харитасига назар ташланса Урта ер денгизининг икки қиргоғи Юнонистон ва Миср араблари, Эрон. Хинд, Кавказ, Урта Осиё, Хитой каби жойларда кадимий маданият учоклари мавжуд булганлигини асослаш учун хозир топилаётган археологик ёдгорликлар етарли асос була олади. Уларни текшириш, таҳлил қилиш дунё олимлари томонидан аллақачонок йулга қуйилган.

Кадимги мусика санъати жанрлари ва шакллари ранг-баранг булиб, улар ижтимоий турмуш, халқ анъаналари ҳамда маросимлари билан бевосита боғлиқ булган. Урта Осиё халқлари кушикчилик маданияти ва рақс санъати асосан мадҳиялар, аллалар, йиғи, ҳарбий чакириклар, ибодат кушиклари, тантаналар ва байрамларда ижро этиладиган кушиқ ва рақслардан иборат булган.

Кушикчилик кадимги даврда халқ санъати шаклида пайдо булиб, кейинчалик синфий жамиятга утиш ва ижтимоий табақаланиш натижасида унинг касбий (профессионал) шакли ажралиб чиқа бошлаган. Урта Осиёда эрампдан аввалги дастлабки минг йилликнинг I-ярмида, яъни илк темир даврида ибтидоий жамоа тузуми узининг сунгги босқичини утаб, унинг урнига синфий жамият юзага келганлигини назарда тутсак, унда профессионал кушикчилик санъатининг илк асослари бундан икки ярим минг йил аввал шакллана бошлаган дейиш мумкин.

Кадимги касбий кушикчилик ва мусика санъати хозирги пайтдаги айна шундай санъат туридан анча фарқ қилсада, лекин синфий жамият шароитида ҳукмрон доиралар қароргоҳлари ва саройларида мусика, кушиқ ҳамда рақс билан махсус шугулланувчи кишиларнинг пайдо булиши бизнинг профессионал санъат тугрисида юқоридаги хулосага келишимизга имкон беради. Ибтидоий жамоа тузуми довридаёқ илк қуринишлари пайдо була бошлаган музикаий санъатимиз асосан афсонавий, қахрамонлик, эпик тарзда булган эди.

Юнон тарихчилари Кури. Руф, Геродот, Демокрит қабилар узларининг Александр Македонский (исқандар Зулқайнар) юриши тарихига бағишланган асарларида Урта Осиё халқлари кушикчилик санъати жуда кадимий эканлигини таърифлаб утганлар.

Қурц Руфнинг «Александр Македонский тарихи» номли китобида ёзилишича у скиф қабилаларининг жасур, мардонавор эканликларини қайта-қайта таърифлайди. Уларнинг ҳаётига турмуш тарзига қайта-қайта мурожаат этади. Китобда тасвирланишича Александр скифларнинг қатта бир гуруҳини асирга олади ва уларнинг ичидан 30 нафар жисмоний жихатдан бақувват йигитларни дорға оситиш буюради лекин, йигитлар улимдан қурқмасдан дор тағига халқ қахрамонлик кушикларини баралла қуйлаб борадилар. Бундан таъсирланган Александр бу 30 кишини, уларга қушиб қолганларни ҳам озод қилади. Мана шу эпизоддан ҳам қуриниб турибдики, кишини тетикликка, романтик қутаринкиликка ундовчи халқ кушиклари уша даврларда яхши ривожланган.

Урта Осиё халқларининг грек-юнон истелосигача булган тарихи, маданияти, санъати, турмуш тарзи ва адабиёти тугрисида маълумот берувчи ягона ёзма манба хозирча эрампдан олдинги IV асрда Эрондан Бахтрияга келиб қолган Спитама Зардуштир томонидан ёзилган «Авесто» китобидир. У Урта Осиё халқларининг эрампдан олдинги XI-IV асрлардаги ҳолати, уша даврларда яшаган «сақлар», «Массагетлар»нинг турмуш тарзи, маданияти, диний эътиқодини узида мужассамлаштирган, мазмунан диний характердаги йирик асардир.

Академик А. Аскаронинг фикрича «Авесто» китобида келтирилган маълумотлар археологик ёдгорликлар тахлили билан тулдирилган ҳолда бронза даври охири ва илк темир даври халқимиз ижтимоий маданияти ҳақида тулиқ тасаввур бериши мумкин. Бу китобдаги матнлар маросимий ижро доирасида ва унга қулоқ тутган жамоа учун бадиий идрок нуқтаи-назарида ҳам узиға хос қушиқлар булганлигини алоҳида таъкидлаш муҳимдир. Айтиш лозимки, унинг матнлари айни қушиқ сифатида махсус кироат шакллариға бўйсундирилган. Бу эса қуйидагича ҳулоса чиқаришимизға асос бўлади.

А) Урта Осиё ва умуман шарқ халқларида «Авесто»ғача булган даврда ҳам қушиқчилик санъати, умуман мусика санъати мавжуд булган ва унинг анъаналари ушбу китобда уз аксини топган.

Б) «Авесто» муқаддас китоб булганлиги учун ҳам қадимда Урта Осиё ва бошқа Шарқ халқларида дин ва қушиқчилик бир-бириға мос равишда ва айни пайтда бир-бирини тулдирувчи маданий-мафқуравий омил сифатида вужудға келган.

Бизнингча «Авесто» ижодқорлари уни қушиқ шаклида, кироат усулида баён этганликларининг ҳам узиға хос боиси булса ажаб эмас, зеро бундай усул уни узлаштирувчилар учун ортикча қийинчилик тугдирмаган. Ушбу китобда мазкур ҳудудда яшовчи халқларнинг маданий-мафқуравий даражаси ва савияси, уларнинг ижтимоий талаб ва эҳтиёжлари эътиборға олинганға ухшайди. Чунончи, унинг ички улқовлари қушиқ ижрочилиги талабига мувофиқ келувчи махсус шеърӣй бугин, қофия ва турок улқовларида қуринади.

Маълумки, Урта Осиё ва Шарқ халқларининг қушчилик қисми оташпарастлик динида (айрим шарқ халқлари бутға сигинган) булган ва оловға, қуёшға сигинганлар. Зардушт Ахурамазда бу диннинг йул бошловчиси. Пайгамбар ҳисобланган. У уз қавмлари орасида ушбу динни тарғиб қилган. Ушбу мақсадни амалға ошириш учун у Гатлар (ёқи гоҳлар) деб аталувчи, аслида қушиқ қилиб айтишға мулжалланган меъёрлар яратди. «Авесто»нинг 72 бобидан иборат биргина «Ясна»сида 17 та қисм гатлардан иборатдир.

Умуман олганда Урта Осиё халқларининг грек истелосидан олдинги тарихини урганиш жараёнида биз «Авесто»дан ташқари бир қанча археологик топилмаларға ҳам эға бўлдиқки, бу эса тарихимизнинг узок утмишини урганишимизда гоят қул келмоқда.

Масалан: Навоӣй вилоятининг Сармишсой қоятошиға қизилган тарихи эрамиздан олдинги III-II минг йилликларға бориб тақалувчи юздан ортик (улар орасида рақсға тушаётган қишилар тасвирланган иккита расм бор) расмлар уша даврларда аждодларимизнинг овчилик, деҳқончилик билан шугулланганлигини қурсатади.

Ф О Й Д А Л А Н И Л Г А Н А Д А Б И Ё Т Л А Р Р У Й Х А Т И

1. Фитрат. «Ўзбек классик мусикаси ва уни тарихи». Т.; Фан. 1993 й.
2. А. Одилов. «Ўзбек халқ қолғуларида ижрочилик тарихи». Т.; «Ўқитувчи». 1995 йил.
3. Х.Ҳамидов. « Ўзбек анъанавий қушиқчилик маданияти тарихи». Т.; «Ўқитувчи». 1996 йи.
4. А. Левиёв «Ўзбек миллий қолғучилик тарихи». Т.; «Ўқитувчи». 2005 йил.

3. Кадимги Сугд, Хоразм чолгу созлари

Режа:

1. Кадимги Урта Осиё халklarининг чолгу созлари.

2. Марказий Осиёнинг мусика маданияти бошка Шарк мамлакатлари маданияти билан узаро маданий алокаси.

Урта Осиё халklarининг кадимги турмуш тарзи ва маданиятини урганишда топилаётган археологик ёдгорликлар муҳим рол ўйнамокда. Чунончи кадимда аجدодларимиз мусика санъатининг факатгина кўшикчилик ва ракс тури билангина эмас, балки чолгу ижрочилиги билан ҳам шугулланганлигини топилаётган ашёвий далиллар исботлаб бермокда. Масалан: Самарканд вилояти Ургут тумани Мўминобод кишлогида олиб борилган кидирув ишлари натижасида аёл кабридан топилган турли зеб-зийнат буюмлари ва улар орасида топилган най сози, унинг тарихини ўрганиш юкоридаги хулосаларга келишимизган асос бўлади. Топилган най сози суякдан ишланган бўлиб ниҳоятда бежирим нақшлар билан безалгандир. Унинг тарихини олимлар илмий экспертиза қилиш йўли билан аниқладилар ва 5-6 минг йилга яқин эканлигини айтмокдалар. Бу соз ҳозир Самарканд шаҳридаги Республика маданий ёдогорликлар музейида сақланмокда. Бу топилма кадимги маданиятимиз тугрисидаги тасаввуримизни ниҳоятда бойитди. Бундан шундай хулоса чиқаришимиз мумкинки, бундан беш минг йил олдин яшаган аجدодларимиз ҳам амалий санъат, яъни буюмларга нақш қилиш, жило бериш санъатига эга бўлганлар. Агар чолгу созларнинг ясалиши ва уларни ижро этишдаги мураккабликларни назарда тутсак, ўша даврда албатта, уриб қалинадагин, тирнаб қалинадиган, пуфлаб қалинадиган чолгу созларини дастлабки, содда кўпчилиги ёғочдан, тери ва бошка шунга ўхшашлардан ясалганлиги учун ҳам бизгача етиб келмаган. Най сози эса, суякдан ясалганлиги учун шунча йил ер остида сақланган, ҳатто темир ҳам бунчалик узок даврга бардош бермайд.

Умуман олганда шарк халklари орасида кадимдан бир-бирига ўтиш, яшаш, ижод қилишда ҳеч қандай тўсик бўлмаган ҳар бир инсон ўзи хоҳлаган ҳудудда, мамлакатда бемалол яшаши мумкин бўлган. Кадимда каландарлар, дарвешлар савдогарлар у мамлакатдан бу мамлакатга тез-тез ўтиб турганлар ва улар орқали мамлакатлараро алоқа мавжуд бўлган. Зотан юртимиз ҳудудидан ўтган буюк ипак йўлининг тарихи ҳам жуда кадимийдир. Курц Руфнинг “Александр Македонский тарихи” китобида ёзилишича Гарб мамлакатлари ҳукумдорлари кадимдан Шарк мамлакатларига савдогарларни, олимларни жўнатиб, бу мамлакатлардаги шарт-шароитларни ўрганиб борганлар. Ҳатто бир савдогар Александрга юртимизни таърифлар экан “Бу шундай гўзал, ҳаволи, тоғ-тошли, дарёли жойни, унда яшовчилар гоят бой яшашади. Бойликлари шу даражада кўпки, ҳатто отларнинг ўзангиси тиллодандир” дея мактаган экан. Балки Александрнинг шаркка юриш қилишига мана шу бойликлар сабаб бўлгандир.

Ҳар қанча бўлганда ҳам Шарк мамлакатлари ва Шарк билан Гарб мамлакатлар ўртасидаги алоқалар ўта қадимийдир. Бу алоқалар натижасида факатгина озик овқат маҳсулотлари эмас, қимматбаҳо газламалар, идиш товоқлар, меҳнат буюмлари, иш қуроллари, санъат ва маданият буюмлари у мамлакатдан бу мамлакатга ўтган. Ҳудди шунингдек мусикачилар, чолғучилар, ҳофизлар, раққосалар, дорбозлар, кизикчилар ва шунингдек ва бошка санъан ахиллари ҳам мамлакатлараро таз-таз сафарда бўлганлар ҳамда ўз санъатларини намойиш қилганлар. Бундан ташқари улар факатгина ўз санъатларни намойиш қилибгина қолмай, ўша халқ санъатини ҳам ўрганганлар ва уз юртларида намойиш қилганлар.

Бу санъаткорлар купрок халқ байрамларида, сайлларда ва сарой аёнлари ҳузурида уз санъатларни намойиш қилган.

Ўрта Осиёдан келган санъаткорларни Хитой ва Мугул мамлакатлари жуда ҳурмат қилганлар, жуда ҳам яхши муомилада бўлганлар, ҳурмат иззат қурсатганлар. Ҳатто айрим санъат ахиллари уша мамлакатда йиллаб, баъзан умрбод қолиб кетганлар. Тарихий адабиётлардан бу тугрида қеракли маълумотларни топиш мумкин. Буни шоир Бобораҳим Машрабнинг қуйидаги мисралари узида яққол ифодалаб турибди.

Зихи расволигин оламга солди шуру-шар танхо
Наханги нух фалак дарёси булди алхазар танхо
Нигорим бирла мен нурхондадурман халки дайртанхо
Каландарман жахонни сайр этиб килдим сафар танхо

Ф О Й Д А Л А Н И Л Г А Н А Д А Б И Ё Т Л А Р
Р У Й Х А Т И

1. Фитрат “Ўзбек классик мусикаси ва унин тарихи”
Т. Фан 1993й
2. А.Одлов “Ўзбек халки чолгулари ижрочилик тархи”.
Т Укитувчи 1995й
3. Х.Хамидов “Ўзбек анъанавий кушикчилик маданияти тархи”. Т. Укитувчи
1996й
4. А.Левиев “Ўзбек миллий чолгусозлик тарихи” Т. 2005й.

4. Кушонлар салтанати даврида (Сосонийлар II-XII аср) Урта Осиё халклари мусика маданияти

Режа.

- 1.Марказий Осиёда Урта асрнинг дастлабки давридаги мусика маданияти.
- 2.Кушонлар салтанати даври тарихини урганишда археологик ёдгорликлар урни.
- 3.Кушонлар салтанати даврида касбий (проф-л) мусика, макомларнинг шакллана бориши.

Кушонлар салтанати даври (сосонийлар сулоласи деб ҳам юритилади) юртимиз тарихида 226 йилдан 651 йилларгача булган 400 йилдан ортиқроқ даврни уз ичига олади.

Эрамиз бошларига келиб юртимизда миллий озодлик ҳаракатлари бошланди. Жойларда мустамлакачиларга қарши ғалаёнлар тез-тез була бошлади. Мамлакатимизда ҳокимиятни Сосонийлар эгаллагач тинчлик ва тараккиёт даври бошланди. Бу даврда Урта Осиёда иқтисодиёт, маданият ва санъатнинг гуркираб ривожланганлигини юртимиздан топилаётган маданият ва санъат археологик топилмалари тахлили қурсатмоқда. Бу даврда йирик шаҳарларда мусика чолғучилари ва унинг ижрочиларидан ҳарбий юришлар, сарой тантаналари, ҳатто, оммавий маросимларда кенг фойдаланилган. Чунки, уша даврларда халқимиз Навруз байрами, Мехржон байрами, Хосил байрами каби умумхалқ байрамларини нишонлаганлар. Подшоҳ ва амалдорларнинг тантанали юришлари ҳамда қозонилган ғалаба байрамлари мусика, кушиқ ва рақсиз ўтмаган. Бундан ташқари халқ сайллари турли-туман халқ ўйинлари, дорбозлар, кизикчилар, қарнай-сурнайчилар, қутирчоқбозлар чиқишлари номойиш қилинган.

Археологик ёдгорликлар, топилган хайкалчалар тасвири бу даврда профессионал мусика, маком санъати, кушиқчилик, чолғу ижрочилиги, рақс санъатининг аста-секин юқори нуқтага томон қутарила бошлаганлигидан дарак беради.

Соз чалишдаги узаро журлик, унинг ҳозирги ансамбил шаклига ўхшашлиги, журсозлик, журноавозлик уша даврда кушиқчилик шаклининг илк мураккаб қуринишлари пайдо була бошлаганлигидан далолат беради. Сарой мусикачилари ва кушиқчилари, раққосалари уз меҳнат фаолиятига касб сифатида қарай бошлаши натижасида уларнинг маълум қуй, кушиқ ва рақс репертуарлари шакллана бошлади.

Сосонийлар салтанати 400 йилдан ортиқроқ вақт ҳукмронлик қилган бўлса, шу даврларда майда-майда ички низоларни ҳисобга олмаганда нисбатан тинч, осойишта ривожланиш даври бўлди.

Бу даврга оид топилмаларда чолғу созларидан ўд, қушноғора, арфанинг ўқбурчак ва эгик тури, думбра, ликопча ва бошқа созлар тасвирини қурамыз. Ёзма маълумотларда хабар берилишича шу даврларда чолғу созларидан арфа, ўд, чанг, қонун, танбур, дўтор, доул, бургу, най, сурнай, қарнай, сибизга, бўламон, қушнай, доира, сафоил, руд ва бошқа созлар бўлганлиги маълум. Шоҳ саройлари, базмлари ва анъанавий маросимлари бундай чолғу созларидан фойдаланилган.

Уша даврларда Сугднинг йирик шаҳарлари Мароканд, Бухоро, Қеш, Ўтрор, Хива, Шош, Кат. Марв, Хужанд. Термиз ва бошқаларда аҳолининг ҳунармандчилик, қосибчилик қатламлари шаклланган бўлиб, бу шаҳарларда мусика санъатининг ривожланиши учун ҳам қулай муҳит пайдо була борди. Натижада йирик шаҳарларга мусикачилар тупланиб, умум аҳолига туй-тантаналарда маданий хизмат қурсата бошлаганлар. Улар бир-бирини қидириб юрмаслик учун шаҳарнинг маълум мавзеига тупланиб яшаганлар.

Бу яқинлик эса касбий-профессионал мусиканинг, ҳусусан мумтоз мусика санъатининг, макомларнинг яратилиши ва шаклланишига тўртқи бўлган. Чунки, мусикачиларнинг бир жойда яшаши беихтиёр улар ўртасида рақобат ўйғонишини такоза этади. Ҳар бир санъатқор ўзидан бошқаларнинг ўзиб қетишини истамаганлиги боис, ўз қасбини муқаммал ўрганишга, ўз маҳоратини оширишга (ў хох созада, хох ҳофиз, хох кизикчи, хох раққоса бўлмасин) интиланлар. Ўз ўстиларида маҳоратларини ошириш, репертуарларини бойитиш учун тинмай ишлаганлар. Натижада кейинчалик маком деб аталмиш мумтоз мусикий асарлар яратилгандир.

Кушонлар салтанати даврида Урта Осиё иктисоди, маданияти ва санъати гуркираб ривожланди. Санъат ва маданиятда шаркий, эллинча (юнонча), хиндча ва кучманчилик анъаналари қоришмаси асосида янги кушон йуналиши таркиб топди. Шимолий Хиндистон худудида, Кобул дарёси водийси ва Бактрия, Амударёнинг сохилларида меъморчилик ҳамда хайкалторошликнинг куплаб ёдгорликлари сақланиб қолган. Булар мазкур йуналиш Урта Осиё маданий ҳаёти тараккиётида муҳим босқич бўлганлигидан дарак беради. Ушбу ҳудудларда олиб борилган археологик казиш уша давр маданияти, чунончи мусликий маданиятидан дарак берувчи куплаб хайкалчалар, деворларга ишланган расмлар топилган. Айниқса, Сурхон вилояти Денов туманидаги Холчаён қишлоғида олиб борилган археологик казиш ишлари жуда ҳам қимматли ёдгорликлар топилишига сабаб бўлди. Булар орасида созанда қизлар шунингдек, қугирчоқбоз ва масҳарабоз хайкалчалар куплаб учрайдики, улар ушбу давр муслика маданияти тарихидан дарак берувчи муҳим далиллардир.

Бу даврга оид топилмалар Айритомдан ҳам топилмоқда. У ерда топилган сарой пештоқиға икки ҳажвчининг рол ижро этаётганлиғи тасвирланган. Шу жойдағи умумий дастада эса бир неча аёл расми акс этган бўлиб, уларнинг иккитаси мусликачилардир. Бу эса уша даврда қалғучилик билан қупрок аёллар машғул бўлганлиғини қурсатади. Эраққ созандалар эса турли ҳайвонлар қиёфасида ҳажвға олинган.

Урта Осиё халқлари орасида уд сози қадимдан қенг тарқалган бўлиб, бу қолғу созининг расми Халқиёндан топилган хайкалчаларда ҳам, Айритомдан топилган девор нақшларида ҳам, Хоразмнинг тупроққалъа, қуйқирилган қалъа ёдгорликларида ҳам учрайди. Бундан уд сози Урта Осиё халқларининг энг қадимий муслика сози бўлиб, қейинчалик куплаб шарқ мамлақатлар, ундан сунг эса Европа мамлақатларига ёйилди ва лютния созиға айланди деган ҳулоса қикади.

Ф О Й Д А Л А Н И Л Г А Н А Д А Б И Ё Т Л А Р Р У Й Х А Т И

1. Фитрат. «Ўзбек қлассик мусликаси ва унинг тарихи» Т.; «Фан». 1993 йил.
3. Х.Ҳамдов. «Ўзбек анъанавий қушиқчилиқ маданияти тарихи». Т.; «Ўқитувчи» . 1996 йил.
4. А. Одилов. « Ўзбек халқ қолғуларида ижрочилиқ тарихи». Т.; Ўқитувчи». 1995 йил.
5. А. Левиёв. « Ўзбек миллий қолғусозлиқ тарихи». Т.; Арнопринт. 2005 йил.

5. Кушонлар салтанати даврида Урта Осиё халклари миллий чолгу созлари.

Урта Осиё халклари хаётида милоднинг II асри бошларидан то VII аср охирларигача булган давр Кушонлар салтанати даври деб юритилади. Канг давлати айникса Кушон салтанатининг гуркириб тараккий этган даврида бошланган юксалиш ушбу худуд аҳолисининг хаётидаги маънавий жихатдан муҳим узгаришларга сабаб булади.

Дехкончилик яхши ривожланган водий ва вохаларда ижтимоий турмуш узгариб борди ва бу, купинча йирик шаҳарларнинг юзага келиши билан тавсифланади. Шаҳарларнинг кенгайиши, мамлакат хаётида тутган урнининг ошиши, савдо-сотик туфайли мамлакатлар уртасидаги алоқаларнинг кучайиши шаҳар маданиятини юкори кутарди.

Кадимги Панжакент, Самарканд ва бошка маданият маконларидан арабларгача булган давр маданиятга доир манбалар, саройлар, макбаралар ва айрим уйлар деворларида уд, рубоб, най, чанг чалаётган айёллар тасвирланган хайкаллар, хумчалар, кумуш идишлар, деворий тасвирлар топилган булиб, улар эрамиздан аввалги II асрдан то эрамизнинг IX асрларигача булган даврлардан дарак беради.

Узок давом этган тадқиқотлар натижасида тожик археологи Э.Гуломова Хуросоннинг Хутталён кисмидан гижжак ва уд чалаётган мусикачилар хайкалчаларини топишга мушарраф булди. Мутахассислар хулосасига кура ушбу хайкалчалар IX асрга тааллуқли булиб, Урта Осиё халклари аجدодлари булмиш бактрияликлар, сугдийларда узга худодлар катори, мусика ва кушик маданияти юкори кадрланганлиги уша давр ҳукмдорларининг саройда махсус санъаткорлар сакланаётганлигидан, уларга барча кулайликлар яратиб берилганлигидан билсак булади.

Манбаларда айтилишича сугдийлар ва бактрияликлар хатто, хитойликларга ҳам мусика ва ракс санъатини ургатар экан. Хозирги Тожикистоннинг «Чилхужра»номли қалъасидан топилган най сози илк Урта асрлардан дарак бермоқда. Яна шу ердан топилган бир соз торли булиб, IV-V асрларга тааллуқлидир. Аникланишича у 4 та сим тортилган торли чалгудир.

Умуман олганда, мусика созлари ва уларда куй ижро этаётган созандалар тасвирлари ишланган расмлар, турли нақшлар, хайкалчалар ҳамда бошка безаклар, авваллари ҳам куплаб топилган, булиб, улар бир-биридан жиддий фарк килмайди. Чцунончи, «Болаликтепа»дан топилган мусика сози жуда оддий ишланган булиб, унга фақат 1 та тор тортилган эди. Самарканддаги Афросиёб топилмаларидан эса куп сонли мусикачилар тасвирини, жумладан уд сози тасвирини куриш мумкин.

Низомий Ганжавий уд созини таърифлар экан, унинг овозини сувнинг ёкимли шилдирашига ухшатади ва уни «Сугд куши» деб атайди. Бу таъриф эса уднинг келиб чикиши сугддан, яъни Урта Осиёдан эканлигини билдиради. Кейинчалик бу соз Сицилия ва Испания орқали утиб Урта аср Европасига етиб келган. Кейинги асрларда Уд сози такомиллашиб торлари 10 тага етган (хозир 11 та).

Демак Кушонлар салтанати даврида Урта Осиё халклари мусика хаётида уриб чалинадиган (доира, нагора, кушногора довул) торли чалгулар (арфа, чанг, уд, рубоб, думбира) камончали соз (кубуз, гижжак), пуфлаб чалинадиган чалгу (най, сурнай, карнай, сибизгилар) мавжуд булган. Бундай дейишимизга топилаётган археологик ва ёзма манбаларни урганиш асос булмоқда.

6. Борбад Марказий мусикий фаолияти

Режа.

1. VI-VII Асрларда Урта Осиёда сиёсий-мафкуравий ва маданий вазият.
2. Борбад Марвазий хаёти ва ижод йули.

VI –асрнинг II ярмига келиб Марв вилояти Маворауннахрнинг муҳим сиёсий-маъмурий, маданий марказларидан бирига айланди.

Бу вақтда Турк ҳоконлигидаги ички зиддиятлар кучайиб, унинг мустақамлигига путур етаётган эди. Шунинг учун VI асрнинг охирига келганда ҳақонлик парчаланиб кетди. (Гарбий ва шарқий қисмларга бўлиниб кетди)

Шарқнинг серкирра ижодкори турон заминининг Марв вилоятида таваллуд топган илк аллома бастакор, ҳофиз ва уз созининг мохир ижроқиси Борбад Марвазийнинг ёшлик даврида Турон заминидаги сиёсий вазият мана шундай эди. Манбаларда қурсатилишича у 588 йил Марв шаҳри яқинида уқимишли оилада дунёга келган. Унинг отаси замонасининг етук маърифатли кишиларидан бўлиб, шоир, созанда ва ажабтавор ҳофиз бўлган эди. У Шарқ халқлари мусика маданиятидан хабардор киши бўлиб, анча танилган эди. Шунинг учун Борбад ёшлик йилларида мусикий таълимнинг дастлабки маълумотларини отасидан урганди.

599 йилда у Марв шаҳрига уқишни давом эттириш учун келиб, то 617 йилгача Марвда қолиб кетади. Марвда олган билимлари уни келажакда шарқ халқлари қалбини забт этадиган санъат асарлари яратишда қатта аҳамиятга эга бўлди.

Барбад табиат ином этган бетакрор ёқимли овоз соҳиби, созанда, бастакор, раққос ва шоир эди У Марвда 29 ёшигача яъни Эрон шоҳи Хусрав Парвиз II ҳузурига боргунга қадар танилган эди, шунингдек Бактрия, Сугд ва Марғиёна халқлари мусика маданиятидан хабардор эди.

(Урганилаётган даврда Урта Осиёда руй бераётган узаро қурашлар, сиёсий воқеалар. Шунингдек турк ҳоконлигининг Эрон қушинларидан кетма-кет зарбага учраши натижасида жиддий заифлашиб бориши халқ ҳаётининг барча жаҳҳаларига, жумладан маданий турмушга ҳам салбий таъсир қурсатар эди. Айни пайтда, Эрон Сосонийлар шоҳи бўлмиш Хусров Парвез II саройида ҳунар эгаларига, жумладан санъаткорларга қулай имкониятлар яратилган эдики, натижада бу ерда қупгина хорижий мамлакатлардан бадий ижод ақиллари келиб. Шоҳ саройидаги хизматга утган эдилар).

Хусрав Парвез II шохлик даври (590-628 й.) давом этган бўлиб. Бу давр маданият ва санъат анча ривож топганлиги билан тавсифланади. Абу Мансур ас-Саолибийнинг ёзишича Сосонийлар ҳукмдори Баҳром Гур Хиндистондан турли соҳаларда фаолият қурсатгач 400 нафар санъатқорни Эронга келтирган ва уларни яшаши учун қулай шароит яратиб берган. Эрон тарихқиси Хамза Исфаконий (X-аср) Баҳром Гурнинг Хиндистондаги 2 мингга яқин қушиқчи ва созандаларини олиб келиб, Эроннинг турли вилоятларига тарқатиб юборганлиги тугрисида ёзади.

Санъатни севиш, унинг намоёндаларини эзозлаш хусрав ПарвезII нинг шахсий ҳислатларидан бўлганлиги унинг саройига замонасининг энг машҳур санъатқорлари тупланишига сабаб бўлди. Улар орасида Сарқаш, Бамшод, Нокус, Ромтин, Навоғар, Сарқаб, Озодвар, Чанги, Рубослар бўлиб, Борбад Марвазий эса ёрқин бир юлдуз эди ва алоҳида ажралиб тутар эди.

Қадимги «Хусравоний» турқумидаги мумтоз мусика асарида баён этилишича. Навруз байрамларида одатда Борбаднинг «Фаёлобад» қушиги қупчилик томонидан доим қуйланар эди. Бу эса қушиқнинг жуда оммалашганлигидан қалолат беради. Масқур асарда Борбад ҳақида: «Унинг қушиқларида, узи туқиган шеърларида шохнинг таъриф, унинг мажлису зиёфатлари, харбий юришлари ва эришган қалабалари мохирлик билан қуйланган. Борбад халқ олдида хар бир қиқишида бирор янги шеър ва қушиги билан қиқиб тингловчиларни қол қолдирган. Унинг хар бир таронаси бошқаларниқидан ажралиб турган. Унинг шеър ва қушиқлари шохни муруватли одил бўлишга, бечораларга ёрдам қилини қузишга, гуноҳқорларни авф этишга қақиради. Хатто шохга ноҳуш ҳабарлар ҳам Борбаднинг шеър ва ашулалари орқали билдирилган. Чунки, шохга ноҳуш

хабар олиб келувчилар купинча жазоланар эди. Шундай хусусиятлари учун ҳам унинг саройидагина эмас, балки улус орасида ҳам обру-шухрати юксак эди».

Борбад санъат тарихида бирор санъаткор тутмаган йулни кашф этди, яъни йилнинг хар бир кунига багишланган 360 дан ортик куйлар яратди. У ижод этган бошка 30 та тарона «Ой сокинлиги», «Ширин боги», «Рух йуллари», «Тахт». «Такдиршахти», «Кум-кук». «Сарвистон», «Марварид соябони» ва хокозо деб аталар эди.

Муаллиф Абдулқодир Умар Богдодий (1093 йилда вафот этган) узининг «Хазинат ул-абад» номли асарида ёзишча араб кушикчилари Хусрав Парвез 11 саройига атайлаб келиб, Борбатнинг нихоятда меъёрига етказиб ижро этган «Хусравоний» (шоҳона) мусика асаридан урганиб кетар эканлар.

Хусравоний харбий, тантанали ва ватанпарварлик кушиклари мажмуи булиб, у куплаб кушикларни уз ичига камраб олган. Улар ичида «Мазондарон» кушиги айникса машхур булган. Бу кушикнинг мазмуни кадимги мукаддас «Авесто» китобидаги матнларидан олинган шеърий йули ва мусикасини Борбад узи яратган.

Инсоният тарихи шундан гувоҳлик берадики, куплаб сохалар олимлари, шоирлари, ёзувчилари, саркардалари номлари юзлаб, хатто минглаб йиллар давомида миннатдор авлодлар ёдидан кутарилмайди. Номни асло унитилмас ана шундай буюк инсонлар орасида бундан 1400 йилдан ортирок яшаб утган даҳо бастакор, машхур хофиз ва созанда шоир Борбад Марвазийнинг ёркин сиймоси ҳам бутун Шарк маънавий ҳаётида сунмас юлдуздек чараклаб турибди.

1690 йилда француз шаркшуноси Л. Элбело «Шарк кутубхонаси» асарида Борбад хакида илк малумот келтириб, ундаги улуг санъаткорга багишланган махсус маколада унинг Сасонийлар сулоласи туртинчи вакили булмиш Хисрав Парвез II-замонида яшаб ижод этганлиги кайд этилди. Даниялик машхур шаркшунос А.Кристенсен эса уни Шарк халклари мусикаси санъатининг асосчиларидан бири хисоблайди. Ҳеч қайс арбоби тарихда ва адабиётда унингдек ёркин из қолдирмаган. Борбад уз ҳаёти давомида 360 та тарона ва бир неча кушиклар мажмуаси яратдиким, булардан 148 тасининг номлари ҳозир ҳам манбаларда доим эсланади. У яратган асарларнинг номлари шарк халклари мусикасида ҳозирги кунгача узгармаган».

VIII-асрнинг атоқли бастакори ва йирик мусикашуноси Иброҳим ал-Мавсулийнинг угли Исҳоқ ал-мавсий (767-850 й.) Борбаднинг барча асарларидан хабардор булган, уларни мукамал урганиб таҳлил қилган ва уз навбатида шогирдларини буюк бастакор Борбад ижоди билан яқиндан ошно қилган.

903 йилда Ибн ал-факих ал-Ҳамадоний Исфахонда булганида, бу шаҳарда Борбад яратган мусика ва кушикларнинг жуда кенг тарқалганлигини, Ал-Фарозий ал-Историй 951 йил узининг «Давлатлар йули» китобида унинг мусика ва кушик бобида барчадан узиб кетганлигини таърифлайди.

X-аср биринчи яримида тарихчи Абу Бақир Наршоҳий Борбаднинг машхур «Киний Сайёвуш» (Соёвуш қасоси) кушиги Бухоро шаҳрида кенг тарқалиб, муайян маросим асари сифатида шухрат топанлигини ёзади.

Шоир ва ёзувчи Муҳаммад Авфий Бухорийнинг ёзишча XIII-аср бошларида Бухоро ва Самарқандда Борбаднинг факатгина мусика асарларигина эмас, балки шеърлари ҳам жуда машхур экан.

Буюк озор шоири Низомий Ганжавий узининг «Ҳузрав ва Ширин» достонида Борбаднинг санъатини юксак баҳолаб берган, унинг ижрочилик санъати нихоятда нозиклиги, яратган куйлари эса таъсирчанлигини баён этган.

Умуман айтганда Шаркнинг буюк алломалари Ҳаконий Асрокий, Умар Хайём, Хофиз Шерозий, Фаҳриддин Гурган, Алишер Навоийлар ҳам Борбад ва унинг ижодига ҳос юксак маънавиятни алоҳида таърифлаганлар.

Урта Осиёлик созанда, хофиз ва бастакор борбад Марвазий шухрати Шаркнинг бошка халклари орасида ҳам кенг тарқалган хакида бошка муаллифлар асарларидан ҳам мисоллар келтириш мумкин.

Биз Борбадгача булган даврлардаги мусика тарихига назар ташласак, шохлар саройи санъаткорлари ижодида муайян шахсга сигиниш анъанасини,

хукмдорларини кукларга кутариб макташ, мадх этишни кузатишимиз мумкин. Борбад эса бундан ташкари халкчил, оммабоб, чинакам дунёвий санъат ҳам мавжуд эканлигини курсатиб, исботлаб берди. У табиатни, йил фаслларининг гузалликларини, инсонларга хос булган фазилятларни куйлайди.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича Борбад асос солган мукавий санъат тизими ундан кейин довом этмади.

IX-XIII-асрларда яшаб утган Урта Осиёлик мутафаккирларнинг тарихий ва мукага доир рисолаларида, айниқса Ибн Хурбатбек, Фаробий, Беруний, Ибн сино, Умар Хайём, Абдухамид Газзолий, Хисрав Дехлавий, Нажмиддин Кавкабий, Дарвиш али Чангий, Муҳаммадхон Сайфий, Лутфулла Баходир, Рожжанд Аҳмадободий ва бошқаларнинг асарларида у яратган том маънодаги бастакорлик услуби бу услубларнинг назарий-амалий асослари янада такомиллашди ва ривож топди.

Бухоролик Нажмиддин Кавкавий XVI-аср биринчи ярими) Дарвиш Али Чангий (XVII аср) Али Дусти Нойий (XVII –аср) Амир Кибар Самаркандий (XVIII-аср) ва бошқа куплаб юртимиз машхур мукачилари Борбаднинг давомчиларидир.

Байт; Бу дунёда Сасонийлар, Самонийлар туплаган
Шунча мулку неъматлардан нима колди бу замон
Ва лекин Рудакийнинг касидаю мадхлари
Хамда Борбад кушиги яшаб келмоқда хамон
« Борбаднома»дан

7. Урта Осиёлик машхур мукачилар Ромтин (557-620) ва Нокус (549-623) ҳаёти ва ижодий фаолияти.

Араб истилоси арафаси (666 йил)да Туронзамин ички низолар оқибатида икки қисмга, Шарқий ва Ғарбӣ қисмга (VI аср охириларида) бўлиниб колган эди. Лекин шунга қарамай, Урта Осиё халқлари билан бошқа қушнӣ халқлар уртасида азалий савдо-сотик ва маданият алоқалар давом этаверди. Шунӣ алоҳида таъкидлаш керакки, уша даврларда Турон халқлари узига хос маданият ва санъат соҳибӣ эдиларки. Биз буни куйидаги манбада яққол куришимиз мумкин.

Абулфараж ал Исфаҳонийнинг араб тилида ёзган «Қушиқлар китоби» асарида таъкидланишича, арабларнинг машхур қушиқчилари Мусажжил хамда Ибн Муҳрузлар бошқа мамлакатлар қатори Урта Осиёда хам бўлиб, бу ҳудудда турли қуйларни урганганлар ва улар асосида қушиқлар ижроси тизимини яратиб, араб байтларини ижро эта бошлаганлар. Бу эса уша даврда Туронзаминда қалғу мукаси ва қушиқчиликнинг жуда хам ривожланганлигидан далолат беради. Бунга алоҳида эътибор беришимиз шунингг учун хам жоизки, қадимда ва урта асрларда Турон ва Хуросон ҳуалқлари узаро мустанкам иқтисодий ва маданият алоқага булганлар. V-VII-асрда Хуросон халқларининг аксарияти Парфияликлар тилида сузлашган. Кейинчалик Ромтин ва Нокус яшаган даврларда эса форсий-дорӣ тили аста-секин устунликка эга була бошлаган.

Атоқли мукашунос В. Виноградов узининг «Классические традиции иранской музыки» номли асарида «Уша даврда турон ва унинг йирик шаҳарлари, жумладан Марв узининг маданияти хамда мукаий анъаналари билан машхур эди» деб ёзади.

Урганилаётган даврда Туронда руй бераётган ички низолар, сиёсий воқеалар, шунингдек Турк ҳоконлигининг Эрон қушинларидан қетма-қет зарбага учраши натижасида заифлашиб бориши, Эрон Сосонийлар шоҳи Хусрав Парвоз-Пнинг ҳунар эгалари, жумладан санъатқорларга қулай имкониятлар яратиб бериши қупгина хорижий мамлакатлардан санъатқорларнинг бу ерга турланишига сабаб булди. Шулар орасида Туроннинг Марв шаҳридан Ромтин, Нокус ва Барбадлар бор эди.

Умуман сосонийлар сулоласи тарихда 400 йилдан ортиқроқ (226-651 йиллар)ҳукмронлик қилган ва тарихда уларнинг ҳукмронлик даври маданияти ва санъатининг гуллаб яшнаган даври ҳисобланади.

Хусрав Парвоз-II саройида шаркнинг буюк мусикачи ва хофизлари, жумладан Саркаш, Бамшод, Нокус, Ромтин, Навогар, Саркоб, Озодвар, Робустлар тупланган булиб, уларнинг бошлиги Саркаш эди.

Туроннинг Марв шаҳрида тугилиб усган санъаткор, чалгучилик ва кушикчиликда узига хос услуб ва йуналиш кашфиётчиси Ромтин (557-620) ҳам Урта Осиё халклари кушикчилик тарихида жуда катта урин эгаллади. Унинг санъатига таъриф берилар экан, аввало бу борада шарк алломалари ёзиб қолдирган манбаларга суяниш лозимдир.

XIX аср адабиётшунос олими Ризоқулихон Хидоятнинг гувоҳлик беришича, Роминлик мохир мусикачи булиб, чанг созини чалишда катта шухрат ортирган ва шу соз учун бир канча махсус куйлар яратган.

Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Ятимат ат-дахр» номли асарида Ромтин Сосонийлар даврининг машҳур созандаларидан бири булиб, «Дил овлаш», «Кушик ва кушикчи», «Созловчи» деб аталган бир канча куй ва кушиклар яратилганлигини ёзади. Муаллиф Ромтиннинг келиб чиқиши жихатидан Маворауннахрлик эканлигини алоҳида таъкидлаб утган.

Чунончи Эронлик Шам Розий (VII аср) узининг «Ал Муъжам» асарида Хусрав Парвоз-II Саройида Ромтин чанг чалишда мохир булиб, куплаб куй ва кушиклар ижод этганлигини, тарихчи Махмуд Гархдизий «Зайн ал ахбор» асарида Ромтин энг машҳур чангчи созанда булиб, чанг чалиш санъатини энг юкори чуққисига кутарган» деб таърифлайди.

Урта Осиёлик хусусан Марвлик санъаткорлардан яна бири –машҳур чангчи, кушикчи ҳамда йирик бастакор Нокус (549-623) булиб, у чанг чалишдаги юксак маҳорати туфайли «Чангий» тахаллусига эга булган.

Нокус ҳам Сосонийлар шоҳи Хусрав Парвоз-II саройининг етакчи санъаткорларидан бири булиб, унинг донги қушни ва олис мамлакатларга кенг ёйилган эди. Таникли санъатшунос олим Б. Штейнбергнинг таъкидлашича Сосонийлар даврининг икки буюк санъаткори Барбод ва Нокус узлари ҳаётлигидаёқ юксак шон-шухратга эга булган эдилар. Уларнинг ҳар иккиси ҳам ҳукмдорнинг зиёфату-базмларида маком, дoston йулларида ва бошқа турли услубларда кушик ва куйлар ижро этиб, барчани лол қолдиришган.

Нокус чанг чалишда уз даврида ягона эканлиги, юксак маҳоратли созанда ва бир канча куй-кушиклар басталаганлиги Ал Жохизнинг «Китоб ат-Тоҷ», «Абул Фараж ал-Исфahонийнинг «Китоб ал-огоғний» ва ас-Саолибийнинг «Ятамат ат-дахр» асарларида алоҳида таъкидланган.

Ризоқулихон Хидоят узининг «Анжоманараи Носири» асарида ёзишича «Чимадрон» (либосни парча этиш) номли куйни яратган. Нокус уни ижро этганида тингловчилар беихтиёр уз либосларини пора-пора қилиш даражасига етар эканлар. Шунинг учун ҳам куй юкоридада зикр этилган ном билан аталган экан.

Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавий, Азракий каби мутафаккирларнинг хабар беришича Нокус ижодидаги «Навруз», «Рост йули», «Ушшок йули», «Ёкут йули» каби тароналар эл орасида ниятда машҳур булган ва узок давр халқ тилидан тушмаган.

Саройда булиб утган мушоиралардан бирида 8 та маком, шунингдек, Барбат яратган 30 та кушик ижро этган. Унда Борбад узи ясаган борбат номли созни, Нокус эса чанг созини чалган. Улар уз санъатларини навбатма-навбат намойиш етар эканлар Нокус «Рост» макomini, Борбад эса «Ирок» макomini «Нокус «Рост» макomini Борбад эса «Исфahон»ни, Борбад эса «Зарифканд»ни ижро этганлар ва тингловчиларни уз маҳоратлари билан лол қолдирганлар.

Чиндан ҳам Туроннинг уч буюк санъаткор-Борбад Ромтин ва Нокусни УИ-УП асрлар урта Осиё маданияти ва санъатинигина эмас, балки барча Шарқ халклари санъатининг буюк вакиллари деб ҳисоблаш мумкин. Улар Урта Осиё халклари мусика, шеърят, рақс ва бастакорлик анъанавий касбий (профессионал) йуналишини пухта узлаштириб, бетакрор ижодлари билан уни янада ривожлантирдилар.

Ромтин ва Нокус ижодларида уз санъати, юксак ижрочилик маҳорати билан Сосонийлар шоҳи саройидагина эмас, балки бутун Туронзамин халклари орасида ҳам

шарк санъатининг касбий (профессионал) ва ижтимоий обрусини оширишга катта хисса кушганликларининг гувоҳи буламиз.

8. Араб истилоси даври Урта Осиё халклари мусика маданияти

Режа.

1. Араб истилоси арафасида Урта Осиёда ижтимоий-сиёсий вазият.
2. Уруш курбонсиз булмас.
3. Араб истилоси асоратлари.

XII Асрнинг II-ярмига келаб Кушонлар салтанати фитна натижасида шаркий ва гарбий қисмга булиниб кетган эди. Эронда эса шох Хусрав парвўз II га қарши фитна уюштирилиб, шох зинданбанд этилди ва урнига угли Шеруя утирди. Бундан мамлакатда турли карама-қарши фикрловчи оқимлар пайдо булди ва мамлакатнинг ягона мақсади йулида бирлаштирувчи қучларга тусиклар қилди. Эрон ва Урта Осиёдаги бу тарқоклик ва узаро ички низолаордан фойдаланган араб босқинчилари хижрий 46 йил (милодий 666 йилда) лашқарбоши Зиёд бин Абу Суфён Эронни босиб олди ва Балхга қирди. Бу шаҳар Урта Осиёнинг жанубий дарвозаси эди.

Уша даврда Бухоро тахтида Хотин подшоҳ утирар эди. Араблар Бойқонд шаҳрига ҳужум қилгач хотин подшоҳ турк ҳоконлигидан ёрдам суради. Ёрдамга келган қуч шаҳарни қамал қилиб, олган арабларнинг орқа томонидан ҳужумга утди. Натижада араблар марвгача чекинишга мажбур булди.

Лекин араблар қайта-қайта ҳужумга утавердилар, уларни юртидан қувиб чиқариш эса хотин подшоҳнинг қулидан келмади.. Нихоят хижрий 87 (милодий 705 йил) Кутайба ибн Муслим қумондонлигида араблар Урта Осиёни то Тяньшанга қадар забот этдилар.

Бу истило натижасида мамлакатда қуплаб қонлар туқилди ва қуплаб моддий-маънавий, тарихий бойликлар, ёдгорликлар қайрон этилди, ёндирилди, бузиб ташланди, қимматбаҳо буюмлар эса ташиб кетилди.

Биргина Бойқанд шаҳрини забот этишда бир бутхонада 40 минг дирхам оғирликда соф олтиндан ишланган санамлар булиб, биттасининг қузлари урнида қаптар тухумидек иккита инжу бор эди. Кутайби буларни қулга қиритган улжаларнинг бир қисми билан араб халифаси Хоттотга юборди. Хоттот бунга ташаккурнома билдириш билан бирга таажубини ҳам билдирди. Араб баъдавийларининг маҳаллий халқ томонидан қупланган бу бойликларга нақадар оққузлик, хирс билан тухтовсиз ҳужум этганларини тушуниш мумкин.

Хижрий 91 (709 й.) Кутайба Марпвда қушинни дам олдиргач Бухоро устига туртинчи марта ҳужум қилди. Бухоро подшоҳи қаршилиқ қурсатишни беқойда деб қилди ва шаҳар дарвозаси оқиб берилди. Бу юрт аввалига қайри матлуб қуринган динни босиб келган фотихлар билан баробар қабул қилиб, қейинчалиқ шу диннинг энг ашаддий мужоқидларини ҳам етиштирди. Ҳозир Осиёнинг қупгина ҳудудларида ислом, қуёқи, танназулга қетаётган бир қолда, ёлғиз Бухородагина халифа Рашиднинг асиридаги расмлар давом эттирилмоқда. «(Х.Вамбери Бухоро ёҳуд Маворауннаҳр тарихи 15 бет.)»

Юқоридаги далиллардан маълумки араб истилоси юрт бошига оғир мусибатларни қолди. Юрт қонақайрон этилди. Хотин-қизлар ва мол-мулклар мусодора этилди. Қаршилиқ қурсатганлар қилиқдан утқазилди.

Юртда ислом дини мажбурий равишда қорий қилинди. Лекин, араблар шу дин қикоби оқида халқни нақадар узок муддатга қулликда ушлаб туриш, уларни талаш ва шунга уқшаш қаразли манқаатлари учун қарақат қилдилар.

Ислом динининг ҳам узига қос иқобий ва салбий қоялари мақжуд эди. Айниқса араблар динни уз манқаатларидан қелиб қикиб тарғиб қилдилар.

Араблар ерли миллатнинг маънавий дунёсини диний қоя билан банд этдилар. Миллатнинг узини қаниши учун туртки буладиган спорт, адабиёт, санъат, шунингдек

мусика санъатининг тараккиётига динни карши куйдилар. «Мусика шайтоннинг иши» деб каралди. Яъни, у оллохнинг зикридан чалгитувчи восита дея мусикий маданият тараккиётига каршилиқ курсатдилар. Санъатнинг бошқа сохалари рассомлик ва хайкалтарошлиқ кабилар ҳам у дунёда жон сурайди» дея тақикланди. Спортга ҳам худди шундай муносабатда булинди.

Лекин, ҳар қандай тусиқ ва қаршилиқларга қарамай санъат ва маданият араблар истилоси даврида ҳам маълум даражада тараккий этди. Миллий мусика санъатимиз, чолғу созларимиздан араблар уз санъатида фойдаланган бўлса бизнинг миллий мусика маданиятимизга ҳам маълум миқдорда араб мусикаси ва чолғу созлар кириб келди. Қадимги Панжикентни, Самарқанд ва бошқа жойлардан арабларча бўлган давр маданиятига доир манбалар, саройлар, макбаралар ва айрим уйлар деворларида уд, рубоб, най, қарнай, қанг қалаётган аёллар тасвирларган хайкаллар, хумчалар, қумуш идишлар ва деворий (нақш)лар топилган бўлиб, улар эрмиздан аввалги II асрдан эрамизнинг I-IX асрларгача бўлган даврлардан дарак беришини олимлармиз аниқламоқда.

Узоқ давом этган тадқиқотлар натижасида ўлароқ, тожик археологи Э.Гуломмова IX асрга мансуб гижжак ва уд қалаётган мусикачилар хайкалчаларини топишга муваффақ бўлган. Бу ёдғорликлар Хуросоннинг Хутталиён I қисмидан топилган бўлиб, ўша давр шохлари саройига мансуб эди. Мутахассислар ҳулосаларига қўра ушбу ёдғорликлар Қадимги Бақтрия ва Сугдийларда ўзга худолар қатори мусика маъбудаси ҳам бўлганлигидан қалолат беради. Эрамизнинг IV асрларидан бошлаб ўрта Осиё халқлари ижтимоий ҳаётида аста секин қулдорлик тузуми ўрнини феодал тузуми эгаллай бошлади. Араб истилоси даврида юртимиз тўлиқ феодал ижтимоий тузумига мансуб эди.

Феодализм даврида Ўрат Осиё халқлари маданияти янги тараккиёт босқичига қўтарилди VIII асрда Ўрат Осиёга Арабларнинг кириб қелиши қенг худудда араб халифалигини барпо этди. Тирик жонзодни тасвирлашни тақикловчи ислом динининг ёйилиши деворий суратларни шу жумладан чолғу созлари тасвирининг барҳам топишига олиб келди VII-VIII аср лардаги араб истилоси Ўрта Осиё халқлари маданияти тараккиётига сезиларли равишда салбий таъсир этди. “А.Одилов Ўзбек чолғуларида ижрочилиқ тарихи” Тош. Ўқит. 1995й 8-9 бетлар.

9. Араб истилоси даврида Урта Осиё халқларининг миллий қалғу созлари. (XII-IX асрлар)

Хорижий мамлакатлар олимларининг қуплари асоссиз равишда, Урта Осиё халқларининг урта аср маданият бойлиқлари форслар ёки араблардан олинган ва бу уларнинг маданият бойлиқларининг тарқибий қисми бўлган, деб қарайдилар. Бу нотугри албатта. Урта Осиё қалқлари шарқнинггина эмас, балки бутун дунё фани ва маданияти ҳазинасига салмоқли ҳъисса қушганлар. Урта Осиёдан қикқан қупгина буюқ олимлар қамон талабларига қура араб ёки форс тилида ёзганлиқлари, уларнинг улмас асарларини уша тилга мансуб халқларнинг маданият бойлиқлари, деб ҳисоблашга асос бўлаолмайди. Урта Осиёдан қикқан олимлар ерлик халқларнинг илмий ва маданият аъналарини давом эттирдилар ва қушни халқлар туплаган маданият бойлиқларидан унумли фойдаландилар. Мақом иборасининг Урта Осиёда ҳам жорий этилганлиги эса, утмишдаги тарихий-маданият шароитлар маҳсулидир.

Урта Осиёда араб истилоси дастлаб милоднинг 666 йилида содир бўлди. Уша даврда Бухоро тахтида хотин қиши қожшоҳ эди. У қуп бож ва хирож эвазига араблар билан сулҳ тузишга (Уша вақтда араблар лашқарбоҳиси Абу Суфён эди) эришди. Араблар Урта Осиёдан қикқандилар. Лекин 705 йилда улар Қутайба бошчилигида қайта истило қилдилар. Вайрон бўлган ва талаб қетилган қимматбаҳо буюмлар қаторида

тарихий обидалар, адабиёт ва санъат асарлари , хусусан миллий чалгу созлари ҳам бор эди.

Арабалар мамлакатда зур бериб ислом динини тарғибот қилар, адабиёт, санъат ва спортга эса, «шайтоннинг иши» дея каттик қаршилик қилар эдилар. Уша даврларда мусиканинг динга қарши очикдан-очик қураши мумкин эмас эди. Созанда ва хофизлар мусикани халқ ичида кенгрок ёйиш билан диний ақидаларга қарши қурашиб келдилар. Бу қурашлар уша даврлардан қолган ривоятлардан маълум. Лекин очик қурашнинг уша даврда имкони йук эди. Шариат қонунлари ва ҳадисларда ҳам ҳонада чалгу созлари, тасвирий санъат асарларда саклашни таъқиқловчи қуръатмалар мавжуд эди.

Ҳақат мусулмонлар байрамлари (ҳайитлар) ва туй томошалардагина чалгу қалиш ва қушиқ қуйлашга рӯхсат этилар эди.

Мусиканинг инсон ҳаётида тутган ролини қуръатувчи ушбу ривоят уша даврда уни ҳимоя қилиш учун яратилган эди. «Қадим замонда бир киши уни ҳимоя қилиш учун яратган эди. У «Қадим замонда бир юрт подшоҳи вафот этиб мамлакатга янги подшо қутариш лозим бўлибди. Ақлли вазир эса подшоҳликка номзод танлашнинг антиқа йулини топибди. У мамлакатда подшоҳ вафот этган қуни тугилган барча гудакларни туғлашни ва сарой машшоқлари шай бўлиб туришларини буюрибди. Қачонки гудаклар баравар йиглашга тушгач, машшоқларга бир ҳазин қуй қалишни буюрибди. Қуй эшитганда йиглашдан биринчи бўлиб, тухтаган биринчи болани танлаб беришни айналрдан қурабди. Шу гудак подшо бўлади. Чунки, бу болада туғма ҳис, туйгу бор. Бола улғайгач ақлли, халқ аҳволини унинг арз-додини зийраклик билан ҳис қиладиган. Одил подшо бўлади, дебди.

Бу ривоятдан мантӣқ шуки, мусика кишининг ҳис-туйғуларини ундаги инсоний фазилатларни улчаб берадиган торозидир. Бундай ривоятлар мусика, айниқса мақомлар тарихи ёритилишида ҳисобга олиниши лозим. Чунки улар Шарқ халқларида мусиканинг тарихий тараккиёт йули ва ундаги қарама-қаршиликлар ҳамда мусика утиб келган оғир шароитлар силсиласини ақс эттиради.

Манбаларда айтилишича араб истилосигача ва истилодан сунг Урта Осиё халқларининг мусика санъатида уриб қалинадиган чалғулардан довул, табл, ногора, ликопча, пуфлаб қалинадиган чалғулардан най, сурнай, қарнай, сибизги, торли созлардан барбат, қубуз, думбра, қанг, танбур, рубоб, руд, шайнур, қағана қабӣ чалғулар мавжуд бўлган.

Манбаларда қадимда Урта Осиё мусика санъатида мавжуд бўлган учбурчак ва ёйсимон арфа туғрисида маълумот неғадир учрамайди., ё улар истимолдан қикиб кетган ёки араблар даврида бошқа ном билаг айтилган бўлиши мумкин. Чунки уша даврларда мавжуд бўлган айрим салғу созлари номлари биз учун нотаниш бўлиб, уларнинг тузилиши, ижрочилари туғрисида тулик маълумот йук. Булар қус, табурук, зир, қағана, шайнур, аргунчун қабӣ созлардир.

10. Урта Осиё халқларининг уйғониш даври (IX-XII- аср) мусика маданияти

Режа.

1. Туркистон тарихида уйғониш даврининг «олтин аср», - деб ном олиши омиллари.
2. Уйғониш даври халқ мусика қолғу созлар.

Араб истилоси туғайли бутқул пораконда бўлган юртни IX- аср охирига қелиб Самонийлар маҳаллий феодал сулоласи қийинчилиқ билан қатта қисмини бирлаштирди. Самонийлар давлатининг пойтахти Бухоро йирик маданий марказга айланди. Бу ерда фан ва маданият тараккий эта бошлади. Тинч-осойишта турмуш тарзи жорий бўлгач маданият ва санъатнинг ҳам одамлар ҳаётидаги роли ошиб борди. Шаҳарликлар ва юқори табақа номоёндалари турмуш тарзида мусиканинг роли янада ошди. Уша пайтлардаёқ яққанавоз,

журнавоз, ансамбль мусикачилиги ва раксни уз ичига олган вокал-чолгу мусика турлари мавжуд эди.

У даврларда сарой тантаналари маросимларида ижро этилган мусика алохида урин тутган. Манбаларда таъкидланишича Урта Осиё ва Хуросоннинг узга халклари маънавий турмуши мусикага хаддан ташкари якин булиб санъат улар хаётининг ажралмас кисми хисобланган.

Мусика ва кушик маданияти юкори кадрланганлигини уша давр хукмдорларининг уз саройларида махсус санъаткорларни саклаганлигидан, уларга барча кулайликлар яратиб берилганлигидан билиш мумкин.

Уша даврда Марвда махсус «мавригихон» мактаблари ташкил килиниб, сунгра бутун Маворауннахрга таркалган. Уларда купрок халк кушиклари, ракслари, анъанавий фольклор урганилар эди. Шунингдек махсус мусика мактаблари хам ташкил этилиб, профессионал мусикачи, кушикчилар хам тайёрланарди. Манбаларда келтирилишича сугдийлар, бактрияликлар хатто Хитойликлар хам мусика ва ракс санъатини урганар эканлар.

Уша даврлар мусика ижрочилиги маданиятининг узига хос хусусиятларидан бир шунда эдики, чолгучилар нафакат бирор соз турини чала олиш, балки бир неча хил чалгуларни махорат билан чалиш ва ундан ташкари куйлай олиш уз овоз тембрини билиш ва шунга жур була оладиган созлардан бирини чалиш имкониятига эга булганлар. Шу билан бирга узлари куй ва кушиклар басталаганлар. Чолгучилар уз даврининг етук мусикачилари, хофизлари хамда шоирлари хам булганлар. Урта асрлар шароитида мусикий ихтисослашув махсус мусикий устахоналарининг пайдо булишига олиб келди. Мусикий маданиятда устоз-шогирд анъаналари карор топди ва ривожланди. Айни пайтда ансамбл ижрочилиги такомиллашди. Мусика санъатининг асосий куринишлари шаклланиб чолгу созларининг янги намуналари кашф этилиши хам шу даврларга бориб кадалади. Бундай ихтисослашув мусикачи ва хофизларни жипслагтирди. Улар халк байрамлари, сайллар, туй-тантаналарда мудом хизмат килар эдилар. Шунинг учун одамларга бир хофизни шахарнинг у четидан, иккинчисини бошка-томондан кидириш нокулайлик тугдирганлиги сабабли хофиз ва созандалар шахар марказидан энг кулай мавзуда махалла булиб яшар эдилар.

Бундай бир махалла булиб яшаш. Авваломбор санъаткорларни бир-бирини танишига сабабчи булган булса, кейинчалик уларнинг бир-биридан урганишларига ва йигилиб жамоа булиб куйлаш. Ансамбл булиб чалиш каби мусика санъатининг мураккаб жанрлари шаклланишига мана шулар асосида мумтоз мусика ва ашулалар яратилишига сабаб булди. Балки, макомчилигимизнинг шаклланиб боришига хам ушбу мухит уз таъсирини курсатгандир.

Тарихда самонийлар даври (IX-X- асрлар) хали етарлича урганилди, деб булмаиди. Зеро бизнинг тарихимизни узок давр биздан яширдилар ва ёзма манбаларнинг куплиги билан ушбу даврда тараккиёт, шу жумладан мусикий маданият жуда хам гуркираб ривожланганлигини, ушбу даврда тараккиёт, шу жумладан ушбу даврда узларининг иктидорли, илмий назариялари билан жахонга танилган куплаб алломалар етишиб чикканлигини куришимиз мумкин.

Юртимиздан чиккан жахонга машхур алломалар Абу Райхон Беруний. Абу Наср Фаробий, Абу Али ибн Сино. Баховуддин Накшбандий, Исмоил ал –Бухорий, ахмад Яссавий, Мухаммад ат-Термизий, Ахмад ал Фаргоний ва бошкалар Урта Осиё маданиятини жахон халкларига халигача куз-куз килиб келмокда.

Шу билан бирга ушбу даврда мусикий маданият хам жуда яхши тараккиётга эришди. Анъанавий йуналишда куплаб мусика асарлари яратилди. Касбий профессионал мусика шаклланиб борди. Чолгу созлари хам такомиллашиб борди ва янги турлари яратилди. Уша даврларда миллий чолгу созларидан уд, Руд, барбат, танбур, аргунчун, конун, думбира каби чолгулардан кенг фойдаланилганлиги тарихдан маълум. Уша даврда санъаткорларга курсатган хизматлари ва ижрочилик махорати учун турли унвонлар хам берилган. Маслан: X-XI аср хоразмшоҳ саройида яшаб ижод этган чолгучи ва

хонандаларга «Мутриби Маворауннахр» унвони берилган. Шундай унвон олганлардан бири Абу Бакр Рубобий булган эди. У уша даврнинг машхур созандаси ва бастакори эди.

У Бухорода махсус мусика мактаби очди, мусикий таълим борасида кулланмалар яратди. Айрим маълумотларга караганда шоир, олим, мусикашунос Мавлоно Рудакий ҳам ушбу мактабда таълим олган.

Бу даврда халк куйлари асосида кейинчалик узбек ва тожик халкларининг мумтоз куй-кушиги «шашмаком» учун пойдевор булган «Рост». «Хусравони», «Бода», «Ушшок», «Зирафканд», «Буслик», «Исфакон». «Наво», «Тарона» каби янги асарлар ижод килинди.

Уша даврларда кубуз, дўмбра ва бошка чолгу созлари билан шаҳар-кишлокларни оралаб халк тупланган жойларда узларининг ижодлари ҳамда дostonлар куйловчи бахши шоирлар куплаб мавжуд булган. Халк ута-санъатга чанкок булиб, уларни жон кулоги билан тинглаганлар. Оммавий байрамлар, туй-тантаналар уларсиз утмаган.

IX асрлардан бошлаб юртимиз худудида профессионал кушикчилик санъатининг назарий-услубий ва амалий масалаларини ишлаб чиқиш кучайди. Бирок бу кушикчилик санъатидаги профессионализм асосларининг вужудга келиши айнан шу даврдан бошланди деган хулоса чиқармаслик керак. Зеро кушикчиликдаги професионализм илдишлари жуда кадимийдир. Лекин араб истилоси натижасида ривожланиш суръатининг секинлашиб қолиши юкоридаги хулосага келишимизга сабаб булади.

Тарихий кул ёзмалар ва чоп этилаётган бошка адабиётлар шундан дарак берадики, уйғониш даври кушикчилик санъатининг назарий асослари Абу Наср Фаробий, Абу Али ибн Сино. Ибн Зайли, Сайфиуддин Урмовий, Махмуд аш-Шерозий, Абдулқодир Марогий. Абдурахмон Жомий, Зайн-----иддин Хусайний каби катор олимлар тадқиқотларида янада такомиллашди.

11. Уйғониш даври (IX-XII аср) сарой касбий мумикаси.

Гап касбий мусика (профессионал) туғрисида кетганда унинг туғрисида тулик тушунчага эга булишимиз учун касбий мусика мохияти ва унинг тарихини билишимиз зарур. Касбий мусика деган сузнинг мохияти шундан иборатки, бунда созанда ва хонандалар, хатто санъатнинг бошка турлари (кизикчилик, кугирчокбозлик, дорбозлик ва бошкалар) усталарининг шу хунарни мукаммал эгаллаганлиги ва факат шу хунар билан шугулланиши, шу хунардан моддий ва маънавий рағбат топиши, манфаатдор булиши (оила тебратиши) тушунилади.

Касбий мусикага ибтидоий жамоа тузуми емирилиши даврида асос солинган, яъни хали давлатлар, подшоҳликлар пайдо булмасдан олдин йирик кабилалар тупланган жойларда кушик, мусика, кизикчилик, халк уйинларининг баъзи (М: кураш) турлари буйича халк йигинлари, байрамлар, диний маросимларда уйин-кулгу, мусика, спорт уйинлари билан одамлар кунглини хушнуд килувчи санъат ва спорт усталари пайдо була бошлаганлар ва улар уз хунари оркали халк томонидан рағбатлантирилганлар. Бу эса касбий (профессионал) мусиканинг пайдо булишига асос булди. Кабила ва уруғлар бир-бирининг бойлигига, ерига куз ола килиши натижасида кабилалар аро урушлар тез-тез булиб турган, голиб кабила мағлуб булган кабила бойликларини тортиб олганлар, хотин – кизларни чури, узларини эса кул килганлар. Шу билан кулдорлик жамоа тузумига асос солинган. Кабилаларнинг йириклашиши кичик-кичик подшоҳликлар пайдо булишига, сунгра эса улар кенгайиб боришидан давлатлар вужудга келган. Подшоҳлик саройларига эса хар хил адабиёт, санъат ахиллари туплана бориб, саройларда муким ишлайдиган профессионал созанда ва хонандалар (хофиз)лар узларига бу хунарни касб килган. Улар уз касбларини ривожлантириш учун тинмай изланганлар ва натижада касбий мураккаб мусика жанрлари ансамбллар ва маком санъати пайдо була борган. Бундай мусика санъатининг мураккаб жанрларини яратиш ва ижро этиш учун юксак профессионал маҳорат зарур.

Подшоҳликларнинг кенгайиши ва йириклашиши натижасида сарой аёнлари сони ҳам купайиб борган, шулар каторида санъат ахли ҳам купайиб борган. Уйғониш даврида ёзилган ва бизгача етиб келган кимматли тарихий ёзма манбалар ичида Кайковуснинг

«Кобуснома» асари ҳам борки бу асар уша давр ахлоқ одоби, хусусан мусика санъати ахилларининг ҳам кандай ахлоққа эга булиши лозимлигини курсатувчи насихатомуз тарбиявий аҳамиятга эга булган асардир.

«...Агар сен хофиз булсанг, хушфеъл, кувнок бул, ҳамма вақт узингни тоза тут, сендан ёкимли хид келиб турсин, ширин суз бул, уз ишингга машгул бул, купол суз, ковоги солиқ булмагил. Ҳамма вақт огир йул (маком)ларни чалаверма ва ҳамма вақт енгил йулларни ҳам чалаверма, чунки йулни бир хилда чалмаслик керак, негаки, одамларнинг ҳаммаси бир хил эмас, табиатлари ҳам бир-бирига мувофиқ эмас, чунки улар хилма-хилдир...»

Кобусномада келтирилган бундай тартибли ибратли тавсиялар уйғониш даврига хос булсада узининг долзарблигини хозиргача йукотмаган, санъат аҳли учун дастуруламал булиб келмоқда.

Уйғониш даврида касбий профессионал мусиканинг тараккий этганлигини яна шундан билиш мумкинки, хофизликни ва созандаликни узига касб қилиб олган санъаткорлар сони купайиб, эндиликда улар саройларга сигмай қолдилар ва уларнинг ичидан энг яхши ижрочиларгина саройларда фаолият курсатар, қолганлари эса сарой атрофларида маҳалла бўйлаб яшашар ва халқнинг туй-томошаларида, байрам сайилларида. Сарой тантаналарида уз ҳунарларини намойиш этар эдилар. Бу эса аста-секинлик билан улар уртасидаги рақобатни қучайтириб борар эдилар. Мана шундай рақобатлар натижасида янгидан-янги қалғу қуйлар, турли мавзудаги ва турли жанрдаги қушиқлар ва қуйлари, турли мавзудаги ва турли жанрдаги қушиқлар ва ҳатто макомларга ҳам қушимча тароналар, савтлар, талқинлар, уфолар боғланар эди.

Демак уйғониш даврида мусика санъатининг тараккиёти учун Маворуннахр (арабча-дарё орти)да соғлом муҳит мавжуд булган ва буюқ олимлар Фаробий, Абӯ Али ибн Синодек мусика санъати билимдонлари, Абубакр Рубобий, Алиберган Тамбурий, Мавлона Рудакий, Бунаср, Муамир.чангчи Лукарий каби маҳоратли созандалар ва хофизларни етиштириб берди.

Маком санъати ҳам тараккий этди, янги-янги қалғу ва ашулалар ҳисобига бойиди. Кейинги даврда яратилажак Шашмаком учун пойдевор буладиган «Рост», «Хусравоний», «Бода», «Ушшок», «Қучак» (Зирафқанд), «Буслик», «Исфакон», «Наво», «Тарона» каби янги қуйлар ижод этилди.

12. Уйғониш даври (IX-XII) Ўрта Осиёда Маком санъатининг такомиллашуви.

Халқкимизнинг мусикка санъати жуда бой ва қўп қирралидир. Сермазмун ва ранг-баранг бўлиб, оҳангдор ажойиб қуйларимиз кишига қувонч ва хурсандчилик, руҳиятига ором бағишлайди. Уларн инсоннинг олижанлоб фазилатларини ифодалаб берувчи қучга эга.

Мақком жанри ўзбек ва тожик халқи мусикка меъросида алоҳида ўрин тутадиган катта ҳазинадир. Бундан ташқари, мақомлар юксак бадиий-эстетик қучга эга бўлган асарлардир. Мақомларнинг яратилиши жада ққдим замонлардан бошланган бўлиб, даврлар оша оддийдан мураккабга, қичикдан-қаттага тамон ўзгариб, такомиллашиб борган.

Шашмаком Ўрта Осиё халқларининг қўп минг йиллик маданий-тарихий тараккиётининг маҳсулидир. У XVIII асрга қелиб тўла шаклланган бўлсада, замонлар синовидан ўтиб, суронли тарихимиздан ўзида-из қолдириб, ривожланиб қелди. Шу сабабли Шашмакомда Ўрта Осиё халқлари яшаган шароит, тарихий ҳодисалар, халқимиз турмуш тарзи ўз аксини топган. Бу ҳодисалар айниқса мақком шўбаларининг номларида янада аниқроқ акс этган.

Юқорида келтирилган қиёсий мисоллар ва фактларда маълум бўлишича. Шашмаком ўзбек-тожик халқлари мусикка меъросининг асосини ташқил этади. У қққи қардош халқнинг ўтмишдаги мусика бойлиқларини ўзида мужассамлаштирибгина қолмай, кейинги даврларда юзага қелган халқ мусика асарлари билан қўшилиб қетди.

Маккомлар халк мусика ижодиётининг сўнгги даврлардаги тараккиётига кучли таъсир кўрсатди ва унинг ривожини таъминлади.

Шундай қилиб, маккомлар Шарқда ва айниқса Ўрта Осиё халқларида мусика маданиятининг ўрта асрлардаёқ юксак бўлганлиги далили ҳамдир. Уларнинг киши рухиятига таъсир этиш хусусиятларини ал-Фаробий, Ибн-Сино, Сафиуддин Урмавий, Абдулқодир Марогий, Абдурахмон Жомий, Кавкабий Бухорий ва XVIII асрда яшаб ўтган олим Дарвешали Чангий ўз асарларида қайта-қайта ўқтириб ўтганлар. Масалан: Ушшок, Буслик, Наво макомлари ва Мохир, Нихованд шуъбалари кишига шижонат ва жасорат бағишлайди. Бу жозибатор, оҳангдор маком йўллари кўпроқ Ўрта Осиёда машхур бўлган. Рости, Ирок, Исфохон макомлари ва овозлардан Навруз, Гардония (Гардун), шуъбалардан Панжгоҳ ва Завулий нозик, ёқимли маком йўллари булиб, кишига хузур, хушчакчақ кайфият бағишлайди. Бузруг, Зирафканд, Раховий, Зангула макомлари, Гавашт, Шахноз овозлари, Хисор, Хумоюн, Мубаркаъ, Ракб, Сабо, Бастан Нигор, Наврузи араб, Руйи Ирок шуъбалари гамгинлик, рухий хоргинлик, аламли ифодалаёйди. Макомлардан Хижоз, Хусайний, овозлардан Мойя, Салмак, шуъбалардан Нухуфт, Наврузи Баётӣ, Дуғоҳ, Уззол, Авж, Жавзий, Найриз эшитувчида ҳам қувонч, ҳам кайгу кайфиятини ўйотади.

Шундай қилиб, рисолаларда кўрсатилган товуш қаторлардаги интерваллар баъзи ўринларда температура килинган диатоник товуш қаторлар чегарасидан чиқиб кетсада макомларнинг лад асоси умуман диатоник ладларга мос келади. Ўн икки маком системасига кирган куй ёки ашула йўлларининг киши рухига таъсири ўрта шарк мусикасига боғлиқ рисолаларда шундай акс этган. Макомларнинг лад асоси бунинг далилидир.

Макомларнинг пайдо бўлиши, баъзи манбаларда кўрсатилишича, ўн икки маком йилнинг, ўн икки буржи (ойи) билан боғлиқ экани (Рост-Хамал, Исфохон-Савр, Ирок-Жазво, Зирафканд-Саратон, Бузург-Асад, Хижоз-Сумбула, Буслик-Мезон, Ушшок-Акраб, Наво-кавс, Хусайний-Жаъдий, Зангула-Даолв, Роҳавий-Хут), 24 шўъба эса куннинг 24 соатига боғлаб ишланганлигини айтади. Бундан ташқари ҳар бир макомнинг ижро этилиш вақти сутканинг 12 соатига бўлиб, кўрсатилади. Лекин. Бу фикрлар бизнинг кунгача бир афсона сифатида-етиб келган бўлсада, бунинг тагида қатта бир ҳақиқат ётади. Макомларнинг 12 ойга бағишланишини араб истилосидан олдинги динимиз зардуштийлик билан боғлаш, яъни буржларнинг муқаддас саналганлиги билан боғлаб тушуниш лозим.

Макомлар араб истилосига қадар ҳам мавжуд бўлган, лекин улар маком деб эмас, балки бошқа ном билан айтилган бўлиши мумкин. «Маком» ибораси арабча бўлиб, ал-Фаробий давридан бошлаб машхур бўла бошлаган.

Бунга асос, араб истилоси даврида Ўрта Осиё халқлари маданий ёдгорликлари қаторида мусикага оид тарихий манбалар ҳам ислом дини рухига тўғри келмайди, деган баҳона билан йўқотилиб юборилганлиги мантиқан тўғридир.

Ислом дини идеологияси Ўрта Осиё ва Хуросонда тарқалганидан кейин дунёвий фанлар, олдинги дин таълимотлари, адабиёт, санъат ва айниқса мусика маданияти тараккиётига қатта тўсик бўлди. Макомларнинг араб истилосигача бўлган номлари тарих саҳифаларидан бутунлай ўчириб юборилди. Ўрта Осиёлик улуг мутафаккирларнинг жаҳон маданияти асарларида араб деб талқин қилиниши ҳам улар асарларини араб тилида ёзилгани ҳамда ўзларига арабча таҳаллус қўйганлигидир.

13. Уйғониш даври мусика маданиятининг тараккиётида мусикага илмий ёндошишнинг пайдо бўлиши **Режа.**

1. Уйғониш даврида тараккий этган касбий (профессинал) мусика санъатига илмий-назарий ёндошишга сабаб бўлувчи омиллар.
2. Абу Насир ал-Фаробийнинг илмий мусикий қарашлари.

Араб истилоси (XII-XIII -асрлар) давридан сунг юртда аста-секин тараккиёт ва ривожланиш кузга ташлана бошлади. IX асрнинг II-ярмига келиб улкамизда Самонийлар давлатининг вужудга келганлиги араб халифалигига карамликдан холос булишининг дастлабки куриниши булди. Кейинчилик маданий анъаналарга бой булган Урта Осиё бу даврга келиб уз маънавияти, маданияти ва санъатини юксакликка кутара бошлади. Улкадаги йирик шаҳарлар ва уларда маданиятнинг тез ривожланиши ҳамда бошқа мамлакатлар-халклари билан маданий алоқанинг кучайиши натижасида улкада хакикатдан ҳам уйғониш даври бошланди. Илм-фан, маданият, санъат, умуман маънавиятнинг барча жабхасида тарихда мисли курилмаган ютуқларга эришилди. Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Рудакий, Аҳмад Юғнакий, Аҳмад Фаргоний диний фикхшунос олимлардан Аззамохшарий, Махмуд Кашгарий, Баховуддин Накшбандий, Исмоил Бухорий, Аҳмад ат-Термизий, Нажмиддин Кубро Хазрат Аҳмад Яссавий ва бошқа куплаб даҳолар шу давр маданий юксалишининг ёркин сиймолари эдила.

Араб халифаси Маъмун уз вақтида Урта Осиёлик олимларни халифалик маркази булган Богдоддаги машхур академиясига олиб кетганда улар бу илм-фан ва маданият олий даргоҳининг курки булган эдилар.

Бу улкан маънавият даргалари орасида Мухаммад Хоразмий, Жавҳарий. Ибн Мансур Марварудий каби йирик алломалар ҳам бор. Юртимиздан ушиб чиккан бу мутафаккирлар номлари жаҳон фан ва маданияти тарихи саҳифаларига олтин сатрлар билан битилгандир. Юртимизда уша даврлардаги ижодий жараён маълум тизимга келтирган булиб, араб, форс ва туркий тилда олиб борилди.

Тарихий манбаларда келтирилишича уша даврлар мусикий маданиятнинг назарий ва илмий асосларини урганишига ҳам дастлабки пойдевор куйилди. Таникли олим М. Хайруллаевнинг фикрича, мусикашунослик уша даврда математика илмининг бир қисми ҳисобланган булиб, барча математика илми билан шугулланувчи олимлар мусика илмига ҳам бевосита мурожаат этганлар.

Уйғониш давида алломаларининг мусикий илм бобида яратган илмий рисоаларининг барчаси ҳам бизгача етиб келмаган. Лекин тарихдан буюк комусий олим Абу наср ал-Фаробий узининг сермахсул ижоди давомида мусикий илм билан жуда жиддий шугулланган. Унинг «Мусикага оид катта китоб» асари бутун урта асрда маълум ва машхур булди. Ушбу маданият тамойиллари, атамалари ва бошқа муҳим масалалар хақида жуда бой маълумотлар келтирилганлиги билан ҳам қимматлидир. Олим ушбу китобида икки хил мусика ижрочилиги: оҳангни инсон овози (кушиқ санъати) ва чолғу созлари воситаларида қайта тиклашга ажратади. Фаробий моҳир ижрочи сифатида чолғу созларига баҳо бериб, «Жангу-жадалларда, рақсларда. туй-томошаларда, кунгил очар базмларда ҳамда ишқ, муҳаббат кушиқларини қуйлашда чалинадиган чолғуларнинг турли-туманлиги ва уларнинг нафакат сарой аёллари, балки шаҳар ва қишлоқлар хунармандлари (аҳолиси) орасида ҳам ҳурмати баландлигини таъкидлайди.

Ушбу асарида аллома мусиканинг илмий асосланишига уриниш узидан олдин ҳам мавжуд булганлиги туғрисида аниқ маълумотлар бера олган. «Чунки, утмишдошлар ва уларга эргашганлар, шунингдек уларга асрдош булганларнинг мусика хақида қолдириб кетган асарларини диққат билан мутолла қилмоқчи ва сенинг мусика хақида қилмоқчи булган нарсаларнинг ва мақсад-муддаоингни озод этмоқчи эдим. Чунки, борди-ю мусика хақида ҳар томонлама тулик ёзилган, мукаммал бир асар майдонда булса. Бу хақида яна китоб ёзиб утириш беҳуда, утганларнинг фикр-мулоҳазаларини такрорлаб бориш нодонлик ва ёмон ният далилидир.

Фаробий уз асарида айрим масалаларда, ҳусусан кушиқчилик санъатининг назарий асосларида ҳам қатор қалқашликлар мавжудлигини ва шунинг учун улап ҳусусида узининг фикрларини баён этиш мақсадини уз олдига қуйганлигини таъкидлайди. чунончи, у «Мусика хақида ёзилган китобларни уқиганимда мусика санъатининг баъзи қисмлари четда қолдирилганлиги мулоҳаза этилади ва мусика хақида ёзган қишлоқларнинг айтганлари айниқса назарий масалаларда бир-бирига боғланмаган ҳамда изохга муҳтождир»-дейлади.

Фаробийнинг таъкидлашича «Мусикага оид катта китоб» (Китоб ал-мусика ал-кабир)асари уч китобдан иборат булиб, биринчи китобда мусика билимининг усул-коидалари ва уларга боглик турли жихатда тухтаб утилади. Иккинчи китобда мусика-чолгу созлари хакида сухбат курилади ва биринчи китобда айтиб утилган коидаларнинг кандай ишлатилиши курсатилади. Чолгу созларидан хар бирининг имкониятини айтиб утилади, улардан кандай фойдаланиш, уларнинг йуналиишлари, яъни илми таълимлар хакида суз боради. Учала китоб иккита катта булимдан ташкил топиб биринчи булим саккизта (8) иккинчи булим туртта (4) бахсни уз ичига олган.

Абу насир Фаробийнинг ушбу асари ичида билдирилган фикр ва мулохазалар китобда кутарилган муоммолар доирасидан анча кенгрокдир. Мусикий илмининг улкан билимдони булган Фаробий мазкур асарида келтирилган масалалар уз илмий-назарий ва услубий камрови билан бошка барча ижтимоий фанлар тараккиёти учун хам зарур илмий хулосалар беради. у хозирги кунда хам уз кадрили заррача йукотган эмас.

Фаробий мусика сохаси тарихини ва унинг урганилаётган давридаги холатини чукур урганиш асосида назарий мусика, амалий мусика хамда мусика созлари, оханг яратиш хусусида бахс юритиб, бу санъатнинг урта асрлардаги тараккиётини тахлил этади. У айрим мусикашунослар фавкулудда тасаввур кучига эга булиб, мусикани ёки уни ташкил этувчи товушларни созга мурожаат килмасдан забт этишларини бу ишда эса айрим мусикачилар бошкалардан пешкадам эканлигини айтиб утади. Булар орасида шундайлари хам бор эдики, улар куй яратиш учун хеч кандай воситага мухтожлик сезмай охангни таркиб этардилар.

Лекин, айримлари бундай ижодда заифлик иллатига дучор булиб, товуш воситаларидан бирортасининг кумагига мухтож булардилар. Хикоя килишларича Ибн Сурайж Маккий бирор мусикани таркиб килмокчи булса, эгнидаги кунгирокчалардан чиккан садо унинг узи айтган кушикнинг садосига мувофик келар экан. Шу вақт Ибн Сурайж (ибн Сарх) кул-оёк ва гавдасини маълум бир эпкинда харакатга келтириб, товушни охангга сола бошладилар. унинг кушик оханги, банди ва зарби бадан харакатига жавоб бера бошласа. кузда тутган оханг камолга етган булар ва у кушикни куйлай бошлар экан.

Буюк олим Фаробийнинг мусика хакидаги мукамал асари «Мусика хакида катта китоб»дан ташкари «Мусика хакида-суз», «Ритмлар тартиби хакида китоб», «Ритмга кушимча килинадиган силжишлар хакида» каби асарларида мусика санъатининг илмий-назарий тамойилларини янада ривожлантирди ва уларни урганаётган давр учун юксак даражага кутаришга эришди.

14. Мавзу; Урта Осиё халклари мусика маданияти тараккиётида илмий рисоаларнинг урни

Режа.

1. Уйғониш даври алломалари абу Наср ал Фаробий ва Абу Али ибн Сино илмий рисоалари.

2. Темурийлар даври алломалари Сафиутдин Урмовий (1216-1294 й.), Абдурахмон Жомий (1414-1492 й.) Ибн Зайли (1044 йилда вафот этган), Абдулқодир Марогий (XV – аср) Кутбиддин аш Шерозий (1236-1310) Нажмиддин Кавкабий Бухорий (XVI –аср) мусика рисоалари.

3. Дарвеш Али Чангий (XVII аср) мусикий рисоалари.

Урта Осиё халклари кадимдан турлича «саклар», «массагетлар», «сугдлар» «Бактрияликлар» «Туркийлар», «Ўзбеклар»деб номланиб келинди, бу халк кадимдан маданият бешигини тебратган халк хисобланади.

Бу халк ичидан етишиб чиккан буюк алломаларни дунё афғор оммаси яхши биладилар ва улуглайдилар. Айникса, илм ахлининг хурматини доимо улуглаб келмокдалар. Абу Наср ал- Фаробий, Абу Али ибн Сино, Ахмад ал-Фаргоний, Абу Райхон

Беруний, ал-Хоразмий. Мирзо Улугбек, али Кушчи каби илм-фан даҳоларининг номлари мана неча асрлардирки, тилдан тушмайди.

Мусика маданияти соҳасида ҳам бундай улуг инсонлар анчагина Ал-Фаробий, Ибн Сино, Сафуддин Урмавий. Абдурахмон Жомий, Ибн Зайли, Абдукодир Марогий, Ал-Хусайний, Кутбиддин аш-Шерозий, Нажмиддин Кавкабий, Дарвеш али Чангий ва бошқаларни бунга мисол қилиб қурсатиш мумкин.

Урта Осиё халқлари санъатининг назарий асослари тарихи асосан уйғониш даври (IX-XII аср)га, шу даврларда ёзилган илмий-муסיкий рисолалар, олимларнинг муסיкага фан сифатида қараб, уни илмий жихатдан урганишга интилишгани ва бир қатор илмий муסיкий рисолаларнинг вужудга келганлиги даврига бориб қадалишини қурамыз.

Лекин буюк олим Абу Наср ал-Фаробий узидан олдин ҳам муסיка тугрисида ёзилган китоблар мавжуд эканлигини уз асарларида айтиб утган.

У уз асарларида муסיкий илмнинг айрим масалаларида қатор қалқашликлар мавжудлигини ва шунинг учун ҳам бу қамчиликлар хусусида уз фикрини билдирмокчилигини баён этади. Чунончи, у «муסיка ҳақида ёзилган китобларни уқиганимда муסיка санъатининг баъзи қисмлари четда қолдирилгани мулоҳаза этилди ва муסיка ҳақида ёзилган қишларнинг айтганлари айниқса назарий жихатидан бир-бирига бўғланмаган ва изохга муҳтождир» дейди. Маълумки, бундай тадқиқотчилар Фаробийгача қуп бўлган, уларнинг ҳаммаси назарий билим ва истеъдод соҳиблари бўлиб, муסיкий билимларни олға қилжитишдан бошқани қузмамаган ва бир-бирининг қетидан узидан олдинги тадқиқотчи фикр-мулоҳазалари билан қанишиб, уз навбатида уларнинг фикрига-фикр қушганлар. Лекин уларнинг муסיкий рисолалари унутилиб, эса қолганлари ҳам араб тилига ёмон таржима қилинган. Фаробий буларни юқорида қайд этилган асарлардаги нуқсоннинг бирдан-бир қалили деб ҳисоблайди.

Ўзбек миллий муסיка маданиятининг назарий масалаларини урганиш учун олиб бораётган изланишларимиз ҳозирча Фаробийдан бошлаб (873-950 й.) ундан кейинги даврларда турли олимларнинг ёзган рисолалари ва бу рисолаларда музиканинг илмий-назарий томоқиллари қай даражада ёритилганлигини таҳлил қилиш орқали уз самарасини бермокда.

Ҳозирча ўзбек муסיка маданиятининг назарий томонини илмий жихатдан ёритишга бағишланган қуйидаги илмий-назарий рисолалар бизга маълум.

1.Абу Наср Фаробий (873-959 й.) «Муסיка ҳақида қатта китоб» муסיка ҳақида суз», «Ритмлар тартиби ҳақида қитоб», «Ритмга қушимча қилинадиган қилжишлар ҳақида» қаб асарлари.

2.Абу Али ибн Сино (980-1037 й.) «Қитоб аш шифо» (ушбу қитобда муסיкага оид махсус бўлим бор), «Рисолаи фил-муסיкий», «Муסיка санъатига қириш», «Атрибутлар ҳақида қитоб».

3.Ал-Хоразмий, (X аср) «Қилимлар қалити».

Ибн Зайли (1044 йил вафот этган) Муסיка ҳақида тулик қитоб».

Сайфуддин Урмовий (1216-1294 й.) «Олийжаноблик ҳақида қитоб», «Шарафия қитоби»

Абдурахмон Жомий (1414-1492 й.) «муסיка ҳақида рисола».

Абдукодир Марогий (XV аср. 1340-1435 й. Темур саройи) «муסיка илмида оханлар туплами (Жами ал-алхан фи-илм ал-муסיкий) «Гина ал-алхон» , «Шарх ал-адвор.

Нажмиддин Кавкабий_Бухорий (1480-1535 й.) «Рисолаи муסיки». «Рисолийи дар баёни Дувоздах маком».

Ал-Хусайний (XV аср) «Қонуний илмий ва амалий муסיкий».

Муҳаммад Нишопурий (XIV-XV аср) «Муסיка –илми ҳақида қитоб».

Бокий Намний (XVI аср) «Замзамаи ваҳдат».

Гиёсиддин Рампур (XVII аср) «Муסיка илм ҳақида» лугати.

Воқид Алихон (XVII аср) «Матла ал-улум ва мажма ал-фунун» рисоласи.

Дарвешали Чангий (XVII аср) «Тухфат ус-сурур». «Рисолаи муסיкий».

Муаллифи номаълум «Рисолаи мусикий» (асосан макомлар тугрисида булиб, макомларнинг пайдо булишида эр. Олдинги VI-V асрларда яшаганюнон олими Плутон (Афлотун)га боглик эканлиги,яъни Афлотун макомларни йилнинг ун икки буржига мослаб яратилганлиги (1 Рост-Хамал. 2 Исфакон-савр. 3 Ирок-жазв. 4. Зарифканд-Саратон. 5. Бузрук-асад.:. Хижоз-сумбула. 7. Буслик-мезон.8. Ушшок-акраб. 9. Наво-кавс. 10. Хусайний-жадий. 11. Зангула-далв. 12. «Роҳавий-хут» айтиб утган.

Муаллифи номаълум «Рисолатун-фи-илм ул-мусикий (ушбу рисола ҳам асосан макомлар тугрисида булиб, унда макомларнинг келиб чикиши Юсуф пайгамбарга такалиши, яъни Юсуф уз одамлари билан Нил дарёси буйида келаётганда дарёдан катта бир тошга кузи тушади ва одамларга у тошни чикариб олишни буюради. Харсангни олиб йулга тушадилар. Лекин масофа узок булганлиги сабабли йулда чанкаб, толикиб коладилар. Хатто одамлар ула бошлайди. Шунда Юсуф оллохдан ножот сурайди. Оллохдан «хассангни тошга ур хой, Юсуф! деган вахий келади. Юсуф хассасини тошга урганда тошдан 12 та тешик очилиб сув фаввора булиб отилиб чика бошлайди.

Шунда яна вохий келибди. Хой, Юсуф тошга кулок тут! Юсуф тошга кулок тутса ажиб бир оханга таралмокда эмиш. Шунда яна вохий келибдики, «Хой Юсуф бу товуш ва оханглари эсингда сакла» Юсуф товушларни хотирлаб колибди ва хар биридан бир макомни яратган экан. Булардан шундай хулоса чикадики. Маком санъати яратилиш тарихи жуда ҳам кадимийдир. У-охангга жойлашган тафаккурдир.

Юкорида биз мусиканинг назарий асосларини тахлил этган ва унга багишлаб илмий рисолалар яратган улуг алломалар ҳамда улар ёзган рисолалар номи билан танишдик. Бу рисолаларда мусиканинг товуш тузилиши, ритми, чолгу созлари тузилиши, ижро услуби, тарихи, машхур созанда ва хофизлар, макомлар, уларнинг тузилиши янги маком яратиш устида ишлаш йул-йуриклари, мусикий тараккиётлари яхшиланган ва яхшиланаётган бошка мамлакатлар каби масалалар ёритилар эди.

15. Илмий рисолаларнинг тузулиши.

Режа.

1 курс мусика.

1. Илмий-мусикий рисолаларда мусиканинг назарий тахлили асослари.
2. Илмий-мусикий рисолаларда берилган мусиканинг назарий асослари хозирги нота системасига мос тушиши тахлили.

Юкоридаги маърузаларимизда мусиканинг назарий йуналиши устида илмий изланишлар олиб борган Абк Наср ал- фаробий. Абу Али ибн Сино, Сафиуддин Урмавий, Абдурахмон Жомий, Ибн Зайли, Абдулкодир Марогий, Ал-Хусайний, Кутбиддин аш-Шерозий, Нажмиддин кавкабий, Дарвиншали Чангий ва бошка катор муаллимларнинг ёзган илмий-газарий рисолаларида мусика маданиятининг кайси жабхаларига купрок ахамият берилганлиги, бу муаллифлар яшаган даврдаги тарихий шарт-шароитлар тугрисида фикр юритилди.

Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, у уйғониш давридан то хонликлар давригача яшаб ижод килган алломаларнинг мусика тугрисида яратган илмий рисолалари бизга маълум. Ундан олдинги яшаб ижод этган олимларнинг мусика тугрисида ёзиб колдирган рисолалари ва хатто узларининг номлари ҳам бизгача етиб келмаган. Уларнинг хакикатдан мавжуд булганлиги ва мусиканинг назарий томони устида бош котирганлигини биз Фаробийнинг асарларидан бибиб олишимиз мумкин.

Умуман алломалар илмий- мусикий рисолаларини тахлил килганимизда улардан мусиканинг назарий тамойиллари. Чолгу созлари тузулиши. Пардалари, мохир ижрочилари тугрисида жуда кимматли маълумотларни олишимиз мумкин. Бугунги мавзумизда рисолаларда мусиканинг назарий кирралари кай даражада акс этганлигини куриб чикамиз.

Ун икки маком жамъ (товушкатор)лар гурухидан ажралиб чиккан маълум лад уюшмаларидир.Маълумки. жамълар жинслардан хосил булади. XV аср мусика назариясига багишланган рисолаларда жинслар икки гурухга булиб тушунтирилади.

Биринчи гурухга кварта диапозонидаги турт погонали товушкатор (тетрахорд)лар, иккинчи гурухга эса, квинта диопозонидаги беш погонали товушкатор (пентахора)лар киради.

Баъзан жинслар биринчи гурухда беш погонали иккинчи гурухда эса олти погонали товушкатор (гексорд)лар булиб хам келади. Жинслар ва Жамълар нота системасидаги текис (темперацияланган) диатоник товушкаторлардан фарк килади. Юкорида айтилганидек, уларда бутун ёки ярим тондан бир оз кичикрок интерваллар хам учрайди.

Юкорида айтиган рисолаларда биринчи гурухга кирадиган жинсларнинг етти тури, иккинчи гурухга кирадиган жинсларнинг эса ун уч тури келтирилган.

Жинсларнинг бу икки гурухи урта аср мусикасининг лад уюшмаларини ташкил этувчи таркибий кисмлардир.

Шунинг учун уларни «табакалар» (яъни ладнинг ташкил этувчи кисмлари) деб хам айтилади. Биринчи гурухга кирган жинсларнинг етти навъи жамъларнинг пастки кисмини (паст товуш берадиган регистр), иккинчи гурухга кирган жинсларнинг ун уч навъи эса уларнинг юкори кисми (регистр)ни ташкил этади. Бунда биринчи гурухга кирган жинсларнинг хар бир навъини иккинчи гурухдаги жинсларининг хамма ун уч навъи билан бирма-бир кушиш натижасида жамъларнинг туксон бир тури хосил килинади. (7х13к91), яън, биринчи гурух жинсларининг биринчи навъи А+Д+3+х (1к1+0,5) иккинчи гурухдаги жинсларнинг унуч навининг хар бири билан алохида-алохида кушиб чикилади. Биз бу ерда юкоридаги биринчи гурух жинсларининг биринчи навини иккинчи гурухдаги жинсларнинг дастлабки уч нави билан кушилишидан хосил буладиган жамъларнигина келтирамиз ва хозирги нота системасидаги ифодасини курсатиб утамиз.

Изох:

Куйидаги берилаётган изох манбаларда кандай берилган булса. Шундайлигича, харфлар билан, уд сози пардаларида кулланилган, шаклда олиниб, крил алифосида берилаяпти. Пардалар орасидаги интерваллар центи эса т (таниний) –204, Ж (мутанаб)-180, Б (бакия)-90 га тенг. (Т,Ж,Б харфлари манбаларда кабул этилган интерваллар ифодасидир.

Биринчи гурухга кирган жинсларI

Жинсларнинг уд пардаларидаги пагоналари.

1. А+Д+3+Х
2. А+Д+Х++
3. А+Б+Х+Х
4. А+Д+В+Х
5. А+Ж+Х+Х
6. А+Ж+В+Х
7. А+Ж+Х+3+Х

Пардалар оралиги (интерваллар) ва центлар.

Т+Т+БкО-204-408-498.

Т+б+тко-204-294-498.

БкТ+тко-90к294к498.

Т+ж+жко-204-384-498.

Ж+ж+тко-180-294-498.

Ж+т+жко-180-384-498.

Ж+ж+ж+бко-180-294-408-498.

Иккинчи гурухга кирадиган жинслар:

Жинсларнинг пагоналари.

1. х+Иа+Ид+Их+Их	т+т+б+тк498-702-906-996-1200
2. х+Йа+Йа+Йб+Йх+Йх	т+БкТ+Тк498-702-792-996-1200
3. х+т+ЙбкЙх+Йх	Б+т+Т+Т-498-588-792-996-1200
4. х+Йа+Йж+Йх+Йх	т+ж+ж+тк498-702-882-996-1200
5. х+Й+Йб+Йх+Йх	ж+ж+т+тк498-678-792-996-1200

6.	х+ЙкЙж+Йх+Йх	ж+т+ж+тк498-678-792-996-1200
7.	х+й+ЙбкЙд+ЙхкЙх	ж+ж+ж+б+тк498-678-792-906-996-1200
8.	ХкЙа+Аж+Их+Из+их	т+ж+ж+ж+бк 498+702+882к996+1176-1200
9.	Х+И+Иж+Их+Из+Их	ж+т+ж+ж+Бк498+678+882к996+1176+1200
10.	х+Й+Йа+Йдкив+Их	

Шундай тартибда биринчи гуруҳдаги жинсларнинг ҳар бир новъи товушкаторларнинг иккинчи гуруҳини ташкил этган жинсларнинг ҳамма ун уч новъи билан бирма бир кушиб чиқилса, жамъларнинг туксон бир тури- товушкаторларга ҳосил бўлади.

Жамълар «доиралар»номи билан ҳам машҳур бўлган. Уларнинг погоналарини ифодаловчи белги (харфлар) доира шаклидаги чизик атрофига маълум тартибда жойлаштирилади. Жамъларнинг охириги погонасидаги товуш у-нинг биринчи товушини янги юқори боскичда такрорлайди ва улар бир хил товуш, деб қаралади. Шунинг учун Шарк мусика рисоаларида ҳар бир жамъ товушларини доира чизиги атрофида чексиз такрорлаш мумкин, деб қурсатилади.

Мусика рисоаларида келтирилган жинс ва жамълар Урта Осиё халқлари мусика амалиётида ҳам жуда катта аҳамиятга эга. Жинслар жамъларни ташкил этувчи қисмлар бўлиб, хизмат қиладиган бўлса, жамълар эса урта аср мусикасининг лад асосларини ташкил этувчи товушкаторларни ҳам узида мужассамлаштирган.

Жамъларнинг туксон бир тури таркибида урта аср натурал ладлари товушкаторларига мос келувчи жамълар ҳам борки, улар ҳозирда дорий, фригий, иколий, эолий ва гипофригий номлари билан машҳурдир. Бу жамълар орасида Урта Осиё халқлари мусикаси лад асосини ташкил этадиган ладларнинг бошқа мавжуд ва минор турларини ҳам учратиш мумкин. Демак, жамъ мақом тушунчасидан ҳам кенгрок бўлган.

Изоҳ: натурал ладлар ҳозирги замон элементар мусика назариясига бағишланган китобларда қурғазмали қилиб тасвирланган. Товушлар I актава До нотасидан II актаваси нотасига олиниб. До дан бошлаб ҳар бир поғона бир актава қилиб ажратилади. Ҳар бир актава чегараси маълум натурал лад ҳисобланиб. Нота погоналарида альтерация (диёз, бемол) белгилари ишлатилмайди.

Натурал ладлар схемаси:

Ф О Й Д А Л А Н И Л Г А Н А Д А Б И Ё Т Л А Р Р У Й Х А Т И

1. Исхок. Ражабий «макомлар масаласига доир» Т.: Узб. Давлат бадиий адабиёт нашр. 1963 й.
2. Фитрат. «Узбек классик мусикаси ва унинг тарихи» .Т.: «Фан» нашр. 1993 йи.
3. А.Одилов. «Узбек халк чалгуларида ижрочилик тарихи». Т.: «Укитувчи»» нашр. 1995 йил.
4. У. Хамидов. «узбек анъанавий кушикчилик маданият тарихи». Т.: «Укитувчи» нашр. 1996 йил.

ТАКРОРЛАШ УЧУН БЕРИЛАДИГАН САВОЛЛАР.

1. Кайси алломалар мусика тугрисида илмий рисоалар ёзган?
2. Мусика билан математиканинг кандай боғлиқ томони бор?
3. Жамълар тугрисида нимани биласиз?
4. Жинсларнинг кандай гурухлари мавжуд?

16. Буюк муутафаккир олим Абу Наср ал-Фаробийнинг илмий мусикий карашлари. (817-950)

IX асрнинг иккинчи ярмида Мавоароуннахр ва Хуросонда араб мустамлакачиларига карши халк озодлик курашининг авж олиши, жойларда бўлиб, ўтган кўзголонлар Араб халифалиги хукмронлигини ағдариб, ўрнига махаллий (аввал Тохирийлар, сўнгра эса Самонийлар) хукмронликка ўтилди. Бу даврда фан, маданият ва санъатнинг ривожланишига бир катор олимлар худди шу даврларда ўрта аср фани тарихида ўзларининг илмий асарлари билан жахонга машхур булдилар. Улар ал-Фаробий, ибн Сино, ал-Хоразмий, ал-Фаргоний, ал-Матрудий ва бошқалар эдилар. Улар бошқа фанлар катори мусиканинг назарий жихатларига ҳам илмий ёндошиб. Куплаб илмий-назарий асарлар яратдилар. Шулардан бири буюк файласуф олим. Урта аср шарк мусика назариясининг асосчиларидан бири -Абу Наср Мухаммад ал-Фаробий 781 йилда Сирдарё ёкасидаги Фароб шаҳрида туркий кабилага оид оилада дунёга келди. У дастлабки маълумотни уз юртида олди. Уз юртида дурустгина билим эгаси булган Фаробий уз билимига коникмади ва яна урганиш максидида Самарканд, Бухоро, Марв, Богдод, Дамшик шаҳарларига сунгра эса Мисрга борди. У ердаги илм ахиллари билан танишиб, уз билимини бойитади.

Абу Наср ал- Фаробий фалсафа, мантик, риёзиёт ва бошқа фанлар буйича йирик олим даражасига етиб, Шарқда «Иккинчи муаллим» деган номга сазовор булган.

Таникли олим М. Хайруллаевнинг фикрича мусикашунослик ўша даврларда риёзиёт (математика) илмининг бир қисми ҳисобланган бўлиб, етук олимлар мусиканинг назарий томони ҳам таҳлил қилишга интиланлар. Фаробий ҳам етук олим сифатида ушбу ишга кўл урган олимлардан биридир. (Риёзиёт илми: ҳисобот (арифметика), ҳондаса (геометрия). Фалаккиёт (астрономия) ва илм мусикий (мусика назарияси)дан иборат эди).

Хозирги кунда айрим тадқиқотчилар Ўрта осийда мусика санъатининг назарий асослари айнан IX асрдан буён яратила бошлаган, унғача мавжуд бўлган асарлар эса, бундай методологик ҳуқуққа давогарлик қилаолмайди, деган фикрни илғари сурадилар. Лекин Фаробийнинг таъкидлашича. Бизнинг ҳудудимизда мусикашунослик илми унғача ҳам мавжуд бўлган. Бирок бу илмдаги айрим ноаниқликлар, унинг назарий масалаларидаги номукамалликлар алломани яна, бир бор асосли тарзда қўтариб чиқишга ундаганлигини таъкидлайди.(1)

«Мусика ҳунарини ўтмишдошлар тушунганидек қилиб тушунмакка майл қилибсан ва мендан ўзинг учун тйушунарли ва фахмлашга қуўлай бир қанча ёзиб беришимни истабсан. Лекин, мен бу масалани охиригача етказишни бир оз қийинроққа суришни лозим кўрдим. Чунки, ўтмишдошлар ва уларга эришганлар, шунингдек, уларга асрдош бўлганларнинг мусика ҳақида қолдириб қетган асарларини диққат билан мутолаа қилмоқчи ва сенинг мусика ҳақида яна қитоб ёзиб ўтириш беҳуда, ўтганларнинг фикр мулоҳазаларини такрорлаб бориш нодонлик ва ёмон ният далилидир»

Фаробий уз асарида мусикий илмининг айрим масалаларида қатор қалқашликлар мавжудлигини ва шунинг учун ҳам улар ҳусусида узининг фикрларини баён этиш максидини ўз олдига қўйганлигини айтади,-«Мусика ҳақида ёзилган қитобларни ўқиганимда, мусика санъатининг баъзи қимматлари четда қолдирилганлигини мулоҳаза этдим ва мусика ҳақида ёзган қишиларнинг айтганлари айниқса назарий масалаларда бир-бирига қогланмаган ва изоҳли муҳтождир»-дейди.

Бундай қамчиликларни ўтмишдошларга нисбатан айтиш, улар ҳақида «ноуддабуро» деган тасаввурда бўлиш ҳам ҳато бўлур эди.

Маълумки, бундай тадқиқотчилар қуў, уларнинг ҳаммаси назарий билим ва истеъдод соҳиблари бўлиб, мусика илмини олға қилжйтишдан бошқа ниятлари бўлмаган бу санъаткорлар бир-бирининг кетидан ўтмишдошларининг фикр—мулоҳазалари билан танишиб, ўз навбатида, уларнинг фикрига фикр қўшганлар, лекин, уларнинг мусика ҳақида ёзган асарлари унутилиб, эса қоладиганлари ҳам араб тилига ёмон таржима

килинган. Фаробий буларни юкорида кайд этилган асарларидаги нуксоннинг бирдан бир далили деб ҳисоблайди.

Айни пайтда у назарий билимлардан хабардор бўлган санъаткор қайси билим соҳиби бўлмасин, кўйидаги уч ҳислатга эга бўлиши лозимлигини таъкидлайди:

1. Хар бир билимнинг усул ва қоидаларини тўла эгаллаган бўлиши.
2. Шу билимнинг турли ҳолатларда ҳосил бўладиган усул ва қоидалари натижаларини шарҳлай ва изоҳлай билиш.
3. Мусика ҳақида нотугри тушунчага эга бўлган ёзувчиларнинг нотугри қарашларини танқид қила билиш, ҳато ва тугри назариялар ўртасидаги фарқни кўрсата оладиган ва ҳатоларни ойдинлаштирадиган бўлиш.

17. Буюк аллома Абу Али ибн Синонинг илмий мусикий қарашлари. (980-1037)

Ўлкамизда мусика илмининг шаклланиши ва ривожланиши Абу Али ибн –Сино номи билан ҳам бевосита боғлиқдир. У милоднинг 980 йилда Бухоро шахрига яқин Афшона қишлоғида дунёга келди. Буюк файласуф, табиатшунос, табобат илмининг султони Абу Али ибн Сино шу билан бирга шоир ва мусика назарийчиси эди. Унинг «Қитоб аш-шифо» номи асарида мусикага оид махсус бўлим бор. Аллома бундан ташқари махсус «Қисолаи фил-мусика» қисоласини ҳам ёзган.

Айрим маълумотларга кўра олим «мусика санъатига қириш» мусика назариясига оид «Атрибутлар ҳақида қитоб» қабил асарларнинг ҳам муаллифидир. Лекин сўнгги уч қитоб бизгача етиб келмаган. Олимнинг « Қисонома» (Билим қитоби) ва бошқа назарий жиҳатлари тўғрисида махсус бўлимлар бор.

Фаробий, Ибн Сино, Сафуддин Урмовийларнинг мусикага оид асарлари Р.Д.Эрланжнинг француз тилига таржима қилинган «Араб мусикаси» қитобидан ўрин олган.

Абу Али ибн –Сино мусика ҳақида махсус назариясига ёзиш билангина чекланмади, балки у мусика назариясига бағишланган қатта-қатта асарларни (медицина) табобатга оид қитобларига қиритди. Албатта, бу тасодифий ҳол эмас. У ўз асарларида мусиканинг ҳиссий таъсир қучига муносиб баҳо бергани ҳолда, рухий қасалликларни даволашда унинг қатта аҳамиятга эга эканлигини ёвўрсатиб ўтди. Ҳусусан олимнинг «Қиб қонунлари» (қонуний қит-қиб) қитобида бир неча ўринда мусика асарларининг рухий қасалларга «қифо дастури» сифатида тавсиф этилади ва унинг шу қабил асарларида мусика назариясини шарҳлаб берадиган алоҳида бўлим ажратилган.

Абу Али ибн- Сино мусика ҳақида махсус асарлар ёзиш билангина чегараланмади, балки у мусика назариясига бағишланган қатта-қатта асарларини табобаи тўғрисидаги қитобларига ҳам қиритди. Бу эса тасодифий ҳол эмас эди. У ўзининг табобатга оид ўлмас асарларида мусиканинг ҳиссий таъсир қучига қатта баҳо бергани ҳолда, рухий қасалликларни даволашда уни юқсак қадрлади. Унинг «Қитабуш қифо», « Қитабун нажат» (нажот қитоби) асарлари шулар жумласидандир. Манбаларда шарҳ этилган мусиканинг айрим назарий масалаларини таққослаб кўриш шуни исботлайдики, у ўзининг мусика ҳақидаги асарларида Абу Наср ал- Фаробийнинг мусикавий эстетик қарашларини янада ривожлантирди ва уни юқори босқичга кўтарди.

Бундан ташқари ибн-Синонинг ҳам Фаробий қабил мусика илмини математика бўлимига қиритганлигини ҳамда қозиқия яратиш учун товушларни ўрганишга муҳим аҳамият берганлигини кўрамиз. Унинг қифрича, мусика қармонияга ва ритмикага бўлинади» (1).

Унинг «Мусика ҳақидаги билимлар тўплами» асари олимга жуда қатта шуҳрат қелтирди. Асарнинг хар бир бандида мусикашунослиқнинг янғидан-янғи масалалари кўтарилди ва ҳал этилади. (Асарнинг француз тилига таржимаси 142 бетни ташқил қилади) У ўз асарларида мусика санъати назариясида муқлок ҳақиқатни даъво қилмагани ҳолда, унинг муоммоларини объектив ҳақиқатга суяниб очишга ҳаракат қилади, бунда мусика асосларининг устивор тамойилари бошқа қанлар билан боғлиқ эканлигига ишора

этади. Муаллиф мусиканинг муҳим жихатларини ўрганиш учун физиканинг асосий конун-қоидаларига амал қилиш лозим, зеро, бу нарсa тажриба ва амалиёт билан боғлиқдир, деган фикрни билдиради.

Аллома товушлар табиатини ўргана туриб, уларнинг келиб чиқиш механизмини очиб беришга ҳаракат қилади ва ҳар қандай товуш мусика санъати талаблари асосида намоён бўлишини ўқтиради. Товушнинг табиий хусусиятлари айни пайтда инсон фаолиятига ҳамоҳангдир, дейди олим.

Ибн Сино куннинг юзага келиш сабабларини илмий-назарий жихатдан асослаб берад экан, бўғд (интервал)ларни ўрганади, уларни бир гуруҳга киритиб, ритмларнинг юзага келиши ва пировард натижада куй-қўшиқнинг вужудга келиш эволюциясини таҳлил этади. Унинг таъкидлашича, интервал бу-бирин кетин қеладиған икки товуш оҳангининг бирлашувидир.

Фаробий ўзининг сермахсул ижоди давомида мусика илми билан жуда жиддий шугулланган. Унинг «Мусикага оид катта китоб»и эса бутун ўрта асрда маълум ва машҳур бўлган. Ушбу китоб мусиканинг назарий асослари, куйлар, созлар, мусика маданияти тамойилари, атамалари ва бошқа муҳим масалалар ҳақида жуда бой маълумотлар келтирилганлиги билан ҳам қимматлидир. Фаробийнинг бу асари француз ва форс тилларига таржима қилиниб, 1968 йилда М. Хайруллаев тайёрлаган ва нашр эттирган «Фаробий ва унинг фалсафий рисоалари» номли асарида унинг дастлабки фасллари ўзбек тилида илова этилган ва шарҳланган.

Фаробий ўз даврида мавжуд бўлган барча чолғу созларида чала олган. Куйларни айниқса най ва танбурда катта маҳорат билан ижро этган. Баъзи манбаларда қурсатилишича, у конун чолғусини ихтиро этган, ўша даврларда мавжуд бўлган уз созини такомиллаштиришда катта ишлар олиб борган.

У ўзининг мусикага бағишланган рисоаларида шарқ мусика назариясини асослаб берди. Унинг «Китобул-муסיкий ал- кабир» (мусикага доир катта китоб), «Қиламу фил-муסיкий» (мусиканинг услублари ҳақида), «Қитабул-муסיкий» (Мусика китоби), «Қитабун фи-ихсаъил-улум» (фанлар классификацияси ҳақида китоб)нинг мусикага оид қисми, «Қитабун фи-ихсаъал-икаъ» (мусика ритмлари ҳақида китоб) асарлари илмий-муסיкий рисоаларидир.

Ал-Фаробий ва ўша заминдаги бошқа олимларнинг илмий-назарий асарлари замонаси талабларига қўра араб тилида ёзилган бўлиб, шарқ мусикаси назариясининг туб масалаларини шарҳлаб беради. Унинг асарлари шарқда ёзилган илмий асарларнинг энг муқаммал ва машҳурларидан бўлиб, ўзидан кейинги яшаб ,иждод этган мусика олимларининг илмий изланишларига ва илмий рисоалар яратилишига асос бўлди. Унинг йулини давом эттирганлар Абу Али ибн Сино. Ибн Зайли. Сафиуддин Урмовий, Маҳмуд аш-Шерозий, Абдуқодир Марогий, Абдурахмон Жомий, Нажмиддин Кавқабий, Дарвешали Чангий ва бошқалар эди. У милоднинг 950 йилида вафот этган.

18. Уйғониш даври (IX-XII аср) Ўрта Осиё халқлари миллий чалғу созлари.

Миллий чолғушунослик илмининг дастлаб Ўрта Осиёда. Хусусан Ўзбекистонда пайдо бўлганлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатидир. Зеро, биздаги мусика чалғу созларининг турли-туманлиги, қўшиқчилик соҳасидаги оранг-баранглик, ашула ва ракс ансамблининг қўхнга тарихи ва анъаналари буларнинг барчаси ўлкамиз мусика санъати назарияси ва амалиёти Юнонистон ва айниқса Ўрат аср Европадагидан қадимийроқ эканлигига ишорадир.

Ўрта Осиё минтақаси, хусусан Ўзбекистон ҳудудидаги қўплаб шаҳарлар тарихи, улардаги жўшқин ижтимоий-маданий ҳаёт ҳақиқатан ҳам уларнинг жаҳон муסיкас санъатидаги муҳим марказлардан бири эканлигини исботлаб турибди. Масалан: Сосонийлар даврида бухородаги саройларда профессионал муסיкачиларнинг катта гуруҳлари фаолият қўрсатган. Шунингдек Хива, Марв, Самарқанд ва Утрорда ҳам. Бу

гурух аъзолари ўз санъатининг мохир усталари булиб, бутун бир мусикий мактабларни яратишган.

Ўрта асрларда шоирларнинг лирик

газаллари куйга солиниб айтилган, тантанавор чалгу куйлари басталанган. Ўша даврларда санъаткорларга кўрсатилган хизматлари учун ва ижрочиликдаги юксак маҳоратлари учун турли унвонлар ҳам берилган. Масалан: X-XI асрларда Хоразмшоҳ саройида яшаб ижод этган ва Хуросоннинг қадимги куй ва кўшикларини зўр маҳорат билан ижро этган созанда ва хонандаларга «Мутриби Маворауннахр» унвонлари ҳам берилганлиги маълум. Бундай унвонга сазовор бўлган лардан бири Бухоролик Абубакр Рубобий эди.

IX аср охири X аср бошларида яшаб ижод этган бу хонанда ва созанда биргина барабат созида мохирона ижро этиш билан чегараланмай, бухорода мусика мактаби очди, мусикий таълим борасида кўлланмалар ёзди. Айрим маълумотларга кўра форс-тожик шоири ва мусикачиси мавлона Рудакий ҳам шу мактабда таҳсил олган. Хофиз Алиберган Танбурий эса дoston ва касидалар ижрочиси сифатида шуҳрат қозонди.

Махмуд қошгорий ва Юсуф Хос Хожиб асарларида келтирилишича маълумотларга қараганда ўша даврда халқ орасида кўшикчилик кенг тарқалган бўлиб, Руд, барбюат, танбур, зир, чағона, шайнур, аргунчун, қонун каби хилма-хил счалгу созлари бор эди.

Ауни пайтда янги чалгу созлари ҳам вужудга кела бошлади. Чунончи, Абу Хифз Сугдий намга монанд. «Шохруд» номли торли чалгу сози яратилган эди. Фаробий қонун созини яратилганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Бундан ташқари манбаларда Абу Бакр Рубобий, Бунаср. Муамир, қангчи луўқарий каби созанда ва хофизларнинг номлари сакланиб қолган. Рудакий руд ва танбурни яхши қаладиган созанда ва ҳушовоз хофиз эди. У машхур «Бўйи жўйи Мўлийн» шеърини ушшоқ куйида айтиб, ниҳоятда шуҳрат қозонган эди. Унинг қамондоши Абу Тайиб Тохир «Хусравоний» куйини ижод қилган.

Буюқ аллома Абу Али ибн Сино ўз асарларида чалгу созларини торли, пуфлама ва зарбли турларга (зўбузни ҳам, гижжакни ҳам торли созлар гуруҳига қиритган) бўлади. Кейинчалик Европа мусикашунослари ҳам мазкур қоидага амал қиладилар. Фикримизча Ўрта Осиёда пайдо бўлган кўплаб чалгу мусикаси хусусиятларига мослаштирилган. Бу эса кўпроқ торли ва пуфлама чалгу созларига ҳосдир.

Ибн Сино қамонида айниқса уд жуда қадрли мусика сози бўлган ва бунини қаромлар, шоирлар ўз асарларида эътироф этишган. Юртимиздаги уд чалгу сози араблардан олдин ҳам маълум ва машхур эди. Араблар истилоси даврида эса дунёнинг жуда кўп мамлакатларида машхур бўлди. У араблар орқали Испанияга (қунки Испанияни ҳам араблар қосиб олган) Испания орқали Европа мамлакатларига ёйилди. Кейинчалик Европаликлар унга ўзгаришлар қиритиб лютня деб атай бошладилар.

Фаробий ва Ибн Сино асарлари Шарқда мусикашунослик илмининг муҳим тарқибий қисми сифатида мусикий чалгушунослик фанига асос қолганлигини ва айна пайтда бу фан Европада анча кеч пайдо бўлганлигини таъқидлаш жоиздир.

19. Урта Осиё халқларининг бошқа

Шарқ мамлакатлари халқлари билан маданий алоқалари.

Урта Осиё қоғрафик жихатдан Осиё қитъасининг марқазини ва қулай жойда булганлигини сабабли бу халқларнинг бошқа шарқ мамлакатлари, хатто қарб мамлакатлари билан булган алоқасини ҳам жуда қадимийдир. Бу юрт ҳудудидан утган «Буюқ ипақ йули»нинг тарихини урганиш бизнинг юқоридаги ҳулосага қелишимизга сабаб булмоқда. Урта Осиё халқлари мусика санъатининг, қушиқчилик ва чалгу созларининг бошқа шарқ мамлакатлари халқлари мусика санъатига жуда ухшаш ва яқин булганлигини бу халқлар уртасидаги маданий алоқалар илдизи жуда қуқур ва қадимий эканлигидан қалолат бермоқда. Бунини айниқса Эрон, Афғонистон, Хиндистон, Покистон, Бангладеш, Араб мамлакатлари ва Хитойда ҳамда Хинди-Хитой ярим оролида яшовчи халқлар мусика маданиятини урганиш орқали қилиб олмоқдамиз. Биз санаб утган мамлакатлардан ташқари Сибир, Мугулистон, Қорея, Япония, Филиппин, Индонезия халқлари мусика

маданияти ҳам Урта Осиё халклари мусика санъати каби якка овозлик ва ансамбл шаклида эканлиги фикримиз далилидир. Бу мамлакатлар чалгу созлари тузилиши ва ижро этиш услублари Урта Осиё чалгу созларидан деярли фарк қилмайди. Кушиқчилик санъати ва ундаги охандорлик овоз ишлатиш маҳорати, лад тузилиши, ифода хусусиятлари ҳам бир-бирига жуда ухшашдир. Бу эса ё қадимги одамлар бир жойда яшаб кейинчалик тарқалиб кетганлигидан (Диний китобларда инсонларнинг одам ато ва момо хаводан тарқалганлиги тугрисида маълумот берилади, ёки Нух пайгамбар қиссасини эсланг) ёки бу мамлакатлар уртасида жуда қадимдан бўён маданий алоқалар мустаҳкам бўлганлигидан далолат беради. Бу алоқаларда савдо қарвонларининг дарвешлар ва қаландарларнинг халқ уйинлари усталари; дорбозлар, масҳарабозлар, қугирчоқбозлар, хофизлар ва бошқа санъат ахилларининг у мамлакатдан бу мамлакатга бемалол утиб ўз санъатларини намойиш қилишлари, халқ йигинлари, сайллар ва байрам тадбирларда иштирок этиб, санъатларини номойиш қилишларининг роли катта бўлган.

Санъат ҳамма вақт халқчил бўлиб, у қайси тилда қуйланишидан қатъий назар юракдан чиқса, юракка етиб боради. Маълумки, жуда қадимги даврларда яшаган халқлар (у ҳоҳ қарб, ҳоҳ қарқ бўлсин) Маданияти ва санъатининг бир-биридан қескин фарқ қилувчи турлари ва шакллари қуриш қийин. Кейинчалик миллатларнинг, тилларнинг ва адабиётнинг шаклланиб, тараккий этиши натижасида санъат ҳам ўзида миллийлик хусусиятини қасб этади. Бунинг боиси эса турли халқлар ижтимоий ҳаётдаги, шахсий турмушдаги психологик ҳолатлар ва рухий қечинмаларнинг ўша халққа, ўша миллатга ҳос равишда содир бўлганлигидир.

Санъатдаги маҳаллийлик ва миллийлик қабилар, халқлар ҳаёти, маиший турмуш тарзи, қарвон истиқбол ўчун қураши, қуракқаб ижтимоий қиддиётларни ҳал этиши билан алоҳида ўша халқники бўлиб ажралиб туради.

Урта Осиё халқлари мусика ва қушиқчилик санъатидаги алоҳида бошқа халқлар мусика ва қушиқчиллик санъатидан миллий қушиқчилигимиз, шеърят ва қарқ санъати билан қамбарчас қогланган ҳолда эканлиги қилади фарқланиб туради.

Бундан шундай ҳулосага қелиш мумкинки, мусика, қушиқчилик санъати ва қарқ мустиқл равишда ва бошқа санъат турларидан алоҳида тарзда қайдо бўлмай, қалқи ақсинча маданият ва санъатнинг бошқа турлари билан ўзвий қоглик ҳолда қадр тоқган.

Шу ўринда Қарқ мамалқатлари халқларга ҳос бўлган Навруз ва Қехрқон қайрамлари ҳақида ҳам айтиб ўтиш қойиздир. Навруз қаҳори қун ва туннинг тенглашиши бўлса, Қехрқон қуздаги қун ва туннинг тенглашиши, яъни 22 сентябрда қайрам қилинади. Бу қайрамлар қарқ халқлари орасида маданий алоқалар қадимдан мақжуд ва қоймий эканлигидан далолат беради.

20. Амур Темур ва теқурийлар даври Урта Осиё халқлари мусика маданияти. (XIV аср иққинчи ярми XV аср қиринчи ярми)

Ўзоқ давом этган (XIII аср бошидан XIV аср иққинчи яримигача) қугул истиқдодидан халқимиз жуда ҳам қийналган эди. Қойларда қугулларга қарши норозилик ҳаракатлари қучая қорди.

Амир Темур ва Теқурийларнинг даврини қуболоғасиз нақат ўзбек халқининг, бўлки бутун яқин ва Урта Қарқ халқларининг мусика санъатлари ўчун қадар қивожланиш, қамолат қукқисига эришиш, қианақам ўйқониш даври бўлган дейиш мумкин. Қеро, бу халқлар яқона давлатни таққил этиб, ўзаро самарали маданий алоқалар йургатибқина қолмай, айни вақтда Осий ва Европанинг энг йирик мамлакатлари билан ҳам маънавий қогланиш имқониятларига эга бўлганлар.

Теқурийлар сулоласи ўрта Осиё ва Урта қарқда нисбатан қам (150-160 йил атрофида) ҳуқмронлик қилсада аслида у 500 йилдан ортиқроқ давр (Бобурийлар сулоласи) давом этди. Бу даврда ҳонанда ва созандалар ҳамда бошқа санъат маданият ахиллари Урта Осиё, ҳусуан Самарқандда туқландилар. Ўлар расмий дипломатик, ҳарбий ва бошқа тантаналарнинг қоймий қатнашқиларига айланиб, халқ томошалари, оммавий қайрамлар ўларси ўтмас эди. Бу эса, ўз навбатида, мусиканинг бошқа санъатлар қаторидан мұқим

урин эгаллашни таъминладилар. Манбаларда келтирилишича, бу даврда узбек халки мусика санъати каторида харбий-расмий мусика турлари.мумтоз маком санъати, минтаканинг бошка турки й хамда азарбойжон, форсий забон халкларининг мусикавий фольклари ривож топди. Энг мухими, мусикий чалгулар жасорати ва мардлик тимсолига айланди. «Амр клилдимки, -дейилади Темур тузукларида,-кайси бир амир бирор мамлакатни фатх этса, ёки ганим лашкарини енги, уни уч нарса билан мумтоз килсунлар: (биринчиси) фахрли хитб, туг ва нагора бериб, уни баходир деб атасинлар».

Мазкур манбанинг яна бир булими, Темурнинг халк чалгу созларига булган муносабатини айникса яккол намоён килади: Амр килдимки, ун икки катта амрларнинг хар бирига битта байрок (алам) ва бир ногора берилсин. Амр – ул умарога байрок ва ногора. Туман туги ва чортуг такдим этилсин. Мингбошига эса бир туг ва карнай (нафир) берилсинлар. Юзбоши ва унбошига биттадан катта нагора (табл) берсинлар. Аймокларнинг амирларига булса, биттадан бургу такдим этсинлар. Турт бегларбегининг хар бирига биттадан байрок, нагора. Чортуг ва бургу берсинлар» (1)

Темур даври эса маънавий кутаринкилик мусика санъатининг деярли барча жабхалари учун кенг имконият тугдириб берди; Созандалик ва хонандалик, мусика таълими, бастакорлик ижоди, мусика илми камол топди. Асрлар каърида шаклланган анъанавий, «устоз-шогирд» таълим тизими кенг кулоч ёзди. Бу уйғониш нафакат пойтахт Самаркандда, балк унинг авлодлари даврида Бухоро, хива ва Китоб, Балк, Кабул, Хирот, Астрабод, Агра, Султония каби йирик шаҳарларда хам кихгин кечди. Урта асрлар анъанаси шаҳарларда маҳаллалар асосан касб-кор буйича жойлашар эди. (кулоллар маҳалласи, боззозлар маҳалласи, дегрез маҳалласи.... ва хакозо) шунга биноан «хонандалар мавзуси», «созандалар маҳалласи», «бастакорлар кучаси жорий этилди. Бу касб соҳибларининг алоҳида обру ва нуфузга созовар булганлари атрофида, махсус ижод, ижро ва илмий мавкега эга ижодий мактаблар шаклланди.

Мусика устозини ҳаммадан устун қуйиб, «Устозлар устози» деб улуглаган Алишер Навоий (узи хам мусикий илмга эга булиб, бу борада муайян асарлар яратгани маълум) узининг «Сабъайи-Сайёр» достонида қуйидагиларни таъкидлайди:

Санъатим анда соз чалмок иши
Билмайин мен киби ишимни киши.
Илми адвору фанни мусикий
Мендин ул илм ахли таҳқикий
Элга таълим этмок вирдим
Кимки устои кавм шогирдим.

Алишер Навоийнинг мусика ижодиётига бевосита алоқадорлигини Бобур хам эътироф этган. Навоий нақшлар (ашула-чалгу асарлари) хамда пешволар (салгу асарлари) муаллифи булганлиги «Бобурнома»да келтирилган. Колаверса мусикашунос Дарвешали Чангий (XVI-XVII аср) уша даврларда оммага нае 24 усулдан бир канчасини Улугбек, 12 тасини Хусайн Байқаро, 7 тасини Алишер Навоий каламига мансуб эканлигини уз асарларида айтиб утган.

Темурийлар даврида яшаб ижод килган Абдулқодир Марғонийнинг мусика назариясига оид «Гина ва алхон», Макосид ал-алхон», «Жавомеъ ал-алхон», «Канз ал-алхон», шарх ал-адвор» ва бошка тадқиқотлари маълум ва машхур.

Марогий усул, қуй, чалғучилик муоммоларини асосли ва хар томонлама тадқиқ этган. Унинг асарлари XIII-XV аср мусика ижодиёти, мусика атамалари хусусида бой маълумот беради.

Темурийлар даврида яшаган йирик шоир ва мусикашунос Абдурахмон Жомий (1414-1492) А Навоийнинг устози булиб. Шоирликдан ташқари мусикашунос эди. Унинг «Рисолаи мусикий» асари машхур булиб, бу асарда Жомий мусика назариясини икки йуналишда урганиш, яъни «илми-таълиф 9товушлар баландлиги ва чузиши) ва « илми икоъ» (ритм метр, улчов0 йуналишларида урганиш лозимлигини уқтириб утган.

Хуллас Темурийлар даври Урта Осиё, Хурот ва якин шарқда ривожланиш, узиш, тикланиш даври бўлиб тарихда қолди.

21.А. Жомий илмий мусикий дунёкараши

Жомий (тахаллуси; асл исм-шарифи Нуриддин Абдурахмон ибн аҳмад) (1414.7.11. Жом-1492.8.11.Хирот)-форс-тожик шоири. Накшбандийлик тариқатининг ёриқ вақили. Жомийнинг ота-боболари асли даштдан бўлиб, Жомда, кейинчалик Хиротда ҳаёт кечирган. Жомий мадраса ёшидан анча эрта Хиротдаги «Дилқаш», (Навоий маълумотида қура. «Низомия») мадрасасига кириб уз даврининг танлиқ тил, адабиёт олимлари ва мударрислари қулида таҳсил олган. Шу даврдаёқ у араб тилини муқаммал ургана бошлаган. Кейинчалик Жомий уз билимини ошириш учун Сама рқандга келади ва Улугбек мадрасасида буюқ фалакиётшунос Қозизода Румий, Али Қушчи, фикхшунос Фазлуллох Абдулайс қабилардан таълим олади. Бу йилларда у тил ва адабиётнигина эмас, ризиёт, фалакиёт, фалсафа, ҳуқуқшунослик фанлари, дин асослари. Ҳадис ва тафтир илмларини ҳам чуқур урганади, олимларнинг турли мавзуларидаги мунозара ва мувоҳасаларида қатнашиб, етук олимлиги билан танила бошлайди. Жомий Хиротга қайтгач, тасаввуф йулига киришни, уз билим ва фаолиятини шу йулга, қолаверса, ижодга, илм-фанга бағишлашни афзал қуради

Жомий мусиқа соҳасида ҳам қатта обрўга эга бўлиб, «Нақши Мулла» (Нақши имоми)асари муаллифидир. Шарқ мусиқа илми тарихида Жомийнинг «Рисолаи мусиқа»си ҳам алоҳида урин тутди. Рисола кириш. Икки ёриқ қисм- «илми таълим» ва «илми айқоъ» ҳамда хотимадан ташқил топган бўлиб, улар уз ичига 23 фаслни қамраб олган. Жомий узининг мусикий назарий ва мусикий эстетик қарашларида Абу носир Фаробий, Абу Қли ибн Сино, Сафиуддин Урмавий ва Абдулқодир Марогийларнинг муамтоз анъаналарини давом эттирган.

Асосий дақиқани уша давр амалиёти билан боғлиқ бўлган парда (лад) тизимлари (жинс. Жам. «Ун икки мақом», шуъба ва хо.) ҳамда усул (ритм) масалаларига қаратган. Жомийнинг мусиқавий тафакқури адабий-бадий ижодида ҳам уз ифодасини топан.

Асарлари узбек тилига таржима қилиниб, бир неча марта нашр этилган. «Қофия шарҳи рисоласи», «Шарҳи Мулло» (ёки «Мулло Жомий») Марқазий Осиё ва Идил (Волга) бўйи татарлари мадрасалари да араб тили грамматикасидан дарслиқ сифатида уқитилган.

Ўзбекистон. Тожикистоннинг бир қанча жамоа ҳужалиқлари. Қучалари мақтаблар Жомий номи билан аталган. Самарқанд шаҳрида Навоий билан Жомий ҳайқали урнатилган.

22. Мақом. Шошмақом ва мақом ансамбли.

Режа.

1. Мақомнинг қелиб қикиши ва ҳозирги қундаги ривож ҳақида.
2. Шошмақомни нотага олиниши.
3. Ўзбекистонда мақом ансамблининг тузилиши ҳақида.

1. Мақом (турар жой- урин,парда)-мусқа қолғу асбобларида, парда ва товушлар урини билдиради. Мақом сузи турли маънода ишлатилган. Абу Носир Фаробий ва Абу Али ибн Синолардан бошлаб бутун Урта Осиё мусиқа назариячилари мақом сузини аниқ бир лад маъносида ишлатганлар. Мақом Шарқ халқлари уртасида қадим замонлардан мавжуд бўлган. Созанда қонандалар томонидан яратилган ва тобора тараккий топа бошлагн, мусиқа жанридир.

XIII-XVI асрларга қелиб. Урта Осиё, Хуросон ва Озарбойжон халқлари мусикасида ун икки мақом мавжуд бўлган.

Булар-Рақовий,Хусайний, Занғули, Рост,Ушқ,Наво, Бустлиқ, Хижоз, Ироқ Исфохон. Зирафқанд ва Бузруклардир.

Ҳозирги қунда мақомнинг қуп асрлардан бери сақланиб қелаётган ва ҳозир мавжуд бўлган мусиқа мероси асарларини билдиради.

Макомни халк мусикасининг бошқа жанрларидан ажратадиган характерли белгилари, уларнинг хажми катталиги ва куп қисмлилигидадир. Ўзбекистон ва Тожикистонда узок асрлардан бизгача етиб келган олти маком бўлиб, шошмаком номи билан машхур булар, Бузрук, Рост. Наво, Дугох, Сегох, Ироклардир. Хар бир маком икки катта қисмга бўлинади

Биринчиси-факат чолгу асбобларида ижро этиладиган қисми бўлиб, бунини мушкулот (Хоразмда чертим йули) дейилади. Иккинчиси-чолгу асбоблари журлигида айтиладиган ашула қисми. Бунда Наср (Хоразмда айтим йули) деб айтилади. Бу қисмларнинг хар бирида бир неча куй бор. Хар бир маком ашула билан ижро қилинадиган ракс мусикаси-уфор билан тугалланади. Шошмаком куйларини ижро қилганда, албатта доира учул бериб туриш шарт. Доирасиз маком ижро этилмайди

Шошмаком куйлари биринчи марта 1923 йил проф. В.А. Успенский томонидан Бухоронинг машхур созанда, хофизлари Ота Жалил ва ота Гиёслар ижросида нотага ёзиб олинган. Лекин Бухоро халк маорифи нозирлигининг курсатмаси бўйича макомларни наср қисми ашула йулларининг сузлари ёзилмай қолдирилган. Шунга қарамай «шошмаком»нинг ноталари илк марта 1924 йили Москвада чоп қилинган.

Макомчи.

Маком йулларини ижро қилувчи ашулачи ва созандалар макомчи дейилади. Шошмаком куйларини ижро этиш анча қийин ва мураккаб. Бу йулларни тула узлаштириб олиш узок вақт кунт билан ишлаш талаб қилинади. Ўзбекистонда халк орасида танилган атоқли макомчилар- ота Жалол. Ота Гиёс, Хожи Абдулазиз, Юнус Ражабий. Фахриддин Содиков. Домла Халим Ибодов ва бошқалардир.

Маком ансамбили.

Маком йулларини ижро этувчи созанда ва хонандалар тудаси маком ансамбили деб аталади. Ансамбл макомнинг мушқули ва наср қисмларини ижро этувчи созанда ва хонандалардан ташкил топади. Илгарилари макомчилар ансамбили 2 та танбурчи, бир дуторчи, бир гижжакчи доира ва 2-3 ашулачилардан тузилган. 60-йиллардан бошлаб диёримизнинг турли вилоятларида тузила бошлаган. Маком ансамбилларида созанда ва хонандалар таркиби бирмунча кенгайтирилиб, хотин-қизлар ҳам жалб қилина бошлади. Бундай маком ансамбили дастлаб академик Ю. Ражабий раҳбарлигида 1959 йили Ўзбекистон телевидения ва радиоэшиттириш Давлат компанияси қошида тузилди. Ю.Ражабийнинг вафотидан кейин маком ансамбили устоз анъаналарини ривожлантириб келди. 1989 йилдан бошлаб унинг номи билан ривожланиб борди.

Вазифаси:

1. Маком неча қисмга бўлинади ва охири нима билан тугайди?
2. Шошмакомни биринчи қим нотага олди, қимлар ёрдами билан?
3. Маком ансамбилининг ҳозирги қундаги тутган урни ҳақида гапириб беринг?

Адабиётлар:

1. Илёс Акбаров. Мусика лугати. Г.Гулом нашриёти. Т.: 1997 й.
2. Р.т.Акбаров. Мусика сехрлари. Т.: 2000 й.

23. Хоразм макомларининг шаклланиши.

Режа.

1. Хоразм макомларининг куп асрлик мусикий бойлиги ва мероси.
2. XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида ижод этган макомчилар.
3. Хоразм макомларининг бизгача сақланиб қелинганлиги.
4. Хоразмда асосий музика асбоблари билан ижро этилиши.

Фойдаланилган адабиётлар.

1.Хоразм макомлари узбек музика маданиятининг машхур ёдгорликлари ва халкининг куп асрлик мусикий бойлиги ва мероси сингар куп оарлар олдин вужудга келан ва огиздан-огизга утиб, мукаммаллаштирилган ва тулдирилган холда бизгача етиб келган.

Хурматли устоз, Хоразм макомларининг асосий кисмларини бизгача саклаб келган машхур санъаткор ашулача, танбурчи, шоир Матпано ота Худойберганов Хоразмда музика санъати ижро топган, огзаки равишда устозлардан шогирдларга утиб келаётганини гапириб, у XIX асрнинг иккинчи яримида Хоразмда музика назариясини, Хоразм танбур нота чизигининг ихтирочиси, Мухаммадниёз Комил полвон мирзабошининг бу сохада килган катта хизматлари алохида тилга олган эди.

Хоразмнинг машхур сохандалари, гуяндалар асрлар давомида макомларга ижобий ёндашиб, янги-янги кисмлар боғлаб. Уни бойитганлар.

Масалан, Мухаммадрахимхон (1864-1910) уз саройига адабиёт ва санъат арбобларини туплайдилар. Узи Феруз тахаллуси билан шеърлар ёзган. Хоразм макомларининг чолгу ва айрим кисмларига купгина музикалар басталади. «Рост» макомининг чолгу кисмидаги «Мухаммаси Феруз», «Наво» макомининг чолгу кисмидаги «Сакила Феруз» ёки «Сергох» макомининг чолгу кисмидаги «Чор усули», «Феруз I» ва «Феруз II» лар шулар жумласидандир.

Комил Хоразмийдан куплаб музикачилар, гуяндалар таълим олган, Маслан: Худойберган Мухркан, атёкуб позачи, Абдулла гулобий, Ёкуб доирачи, Аваз доирачи, Худойберган махсум, Бобожон буламончи, Собир махруи, Отажон сута. Матасан бобо, Мухаммадрасул Мирзо, Матёкуб Харратлар дутор, танбур, гижжак, буламон, сурнай, чанг, доира ва купгина музика асбобларини чалишни ва макомларни ижро этишни ундан урганганлар.

Макомлар ижросида етакчи музика асбоби танбур булгани учун Комил Хоразмий танбурнинг ун саккиз пардасига караб ун саккизта ёндош чизиклар чизади, куй нечанчи пардада уйналса, нохуннинг урилишига караб чизикларнинг устига ёки остига нукталар куяди. Чизик устидаги нукталар нохунни юкоридан пасттга караб урилишини билдирган. Агар нукта чизик остида булса, нохун пастдан юкорига караб урилган.

Комилнинг топшириги билан бу ишни угли ва шогирди, макомлар билимдони шоир Мухаммадрасул мирзабоши ва бошка шогирдлари давом эттириб, Комил вафотидан сунг уни охирига етказадилар: макомларни тула-тукис Хоразм танбур чизиги усулида коғозга тушуриб, китоб килиб колдирадилар. Бу китоб котиблар томонидан куп нусхада кучирилади.

Хоразм макомларининг тексти, лирик шеърлардан иборат. Баъзи ижрочиларга бир куй учун икки, уч шеърдан фойдаланиш хам одат булган. Макомлар асосан Навоий. Фузулий. Машраб, Мунис. Огохий, Комил хоразмий, Феруз. Табибий, Баёний, Аваз Утар угли, Ниёзий, Надимий, Окил ва бошка шоирларнинг шеърлари билан ижро этилган.

Баъзи маком ижрочиларининг репертуарларидан форс-тожик шоирларининг шеърлари хам урин олган. Бу холни эшитувчилар даврасида такоза килган. Макомларнинг XIX асрда ижро этилган шеърларини тиклашга ҳаракат килинди.

XIX асрда Хоразмда маком ишлари жуда хам ривож топган пайтда, макомларни купчилик билан ансамбль булиб ижро этганлар. Шунга карамасдан, илгари ёлғиз маком ижрочилари хам булган бунда ижро макомининг чертим, айтим ёки уфара кисмини узиға мослаб, баъзи узгартишлар, кочиришлар киритиши, айникса айрим кисмларини уз овозига мослаши ёки юкори, овози билан етмайдиган авжларини тушуриб колдириб ижро этиш ёки овозига караб янги авжлар киритиши. Узининг ижрочилик услубидан келиб чикиб иш тутиши турган гап.

2.XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида яшаган талантли макомчилардан машхур Матёкуб позачи макомларнинг куп булакларини якка ижро эта олган мохир ижрочи, хушовоз хонанда, уста танбурчи булган. Шунга карамасдан макомларнинг авжли булакларини узининг овозига караб мослаштирган, эшитувчиларнинг руҳига караб узгартишлар. Кочиришлар киритиб, янги-янги авжлар билан айта олган. Бундай

ижрочиларнинг усулларини узгартириб укиши, янги шеърлар билан алмаштириши натижасида янги куйлар пайдо булиши табиий хол. Албатта. Улар халк куйларини бойитиб келганлар.

Макомларнинг купрок якка ижрочиларига эмас, хотин-киз овозларидан иборат булган ансамбль булиб ижрочиларга мослаб ёзилган. Чунки, бундай маком ансамбиллари республикамиз вилоятлари, туманларида куплаб ташкил этилмокда. Макомларнинг тулик айтиш учун мулжалланган ансамбилларга унгай булсин учун маком булакларини узининг хакикий ижро этиш пардаларида берилди. Гарчи булар нота ёзувида баландрок булса ҳам эркак ва хотин-киз ашулачиларидан тузилган ансамбиллар учун унгайлик тугдиради.

Хоразмда ашулачилар бирон музика асбобини: танбур, дутор, соз, тор, чалишни одат тусига кирган. Шулардан бирини чалиб ашула айтувчининг ёнида доирада жур булиб кушилиб айтишувчи шериги булган. Бундан ташкари сурнайчи, буламончи ва уйинчиси билан турт кишилик ансамбль булиб юришган. Ансамбль аъзоларидан сурнайчи ашула пайтида буламон чалиб ашулагига жур булса, сурнай билан эса ашула бошланишидан олдин халкни йиккан ёки уйинчи уйнаганда ракс куйларига жур булган.

Макомчи музика ансамбиларига юкори авжларидаги охангларда ритмни ушлаш, макомнинг узига хос хусусиятларини ижро пайтида бера билиш учун доирачи жуда катта роль уйнайди. Доирачи жуда уста, факат доира усулини чалибгина колмасдан. Куйни ҳам яхши билувчи булиши керак. Чунки, чолгучилар билан ашулачиларни бирлаштирувчи доирачи асосий ролни, дирижёр вазифасини бажаради.

Баъзи маком парчалари халк орасида созандалар томонидан ижо этиб юрилиб, номлари ҳам узгаиб кетган холда куп учрайди. Матпан отанинг маслахати ва купгна кекса санъаткорларнинг фикри билан бундай куйларнинг асл номларини тикланди ва уларга кайтадан тулдирилди. Масалан: «Рост» макомининг чолгу кисмидаги учинчи куйи халк созандалари орасида «Хуноб» номи билан машхур булиб келган. «Рост» макомининг асосий айтим кисмларидан хисобланган «Фарёди Насри Ушшок» куп йиллардан буён халк созандалари, хонандалари орасида гохо «Шитоб айлаб», гохида «Тун окшом» номи билан машхур булиб. Бошланиш кисмдан икки хона ва тамомланиш кисмдан кискартириб ижро этиб юритилган. Биз бундай куйларни асли номлари билан макомни уз урнига куйиб. Юкоридаги номлари келтирилган макомчи созанда. Хонанда, гуянда устозлар оркали кам жойларни тулдириб, тикладик.

3.Хоразм макомларининг энг куп кисмини бизгача саклаб келган бирдан-бир киши Матпано ота Худойбергановдир. Хоразмнинг бу кекса санъаткори, устоз макомчи Матпано ота Худойберганов атрофига Хоразм классик макомларининг куплаб кизикувчилари тупланиб, ундан макомларнинг чертим ва айтим кисмларини, усуллари ургана бошлайдилар. Булар орасида Хожихон Болтаев, Матниёз Юсупов, Назира Юсупова, Нурмат Болтаев, Комилжон Отаниёзовлар булган.

Устоз Матпан ота Хоразмда мусика жуда бой ва ранг-баранглигини, макомлар, суворолар, ферузлар, талкинлар, уфарилар, дostonлар, йирик халк куйлари. Макомларни сурнайда чалинадиган хиллари, халфа куйлари (хотин-киз созандалар. Узига-узи гармонда жур булиб ашула айтадиганлар). Масхарабоз йуллари. Уйин куйлари, лапарлар борлигини айтиб. Бирини, бирига аралаштириб юбормаслик кераклигини, хар кайсисини уз урнида, суз усулида ижро этиш лозимлигини таъкидлар эди.

Макомларнинг тартибини тузишда Матпано ота Худойберганов берган маълумотларга асосланиб. Хоразм танбур чизиги ва Матюсуф Харрат ёзган «Хоразм мусика тарихига оид очерклар»китобига маком тузилиши тартибларига риоя килинади.

4.Хоразмда асосий мусика асбобларидан танбур булиб. Бундан ташкари доира (даф), най, чанг, гижжак, дутор, кугнай, буламон, сато, рубоб. Тор (хозирги торларга караганда анча бошкачарок булиб, дастаси узунрок, боши-кулоклари турадиган жой анча йугонрок) булган.

Макомга жур буладиган доиралар бошка доираларга нисбатан кичикрок, ихчамрок булган. Бу доирага копланган тери ҳам ёш бузок терисидан ишланган булиб. Силлик-юмшок товуш беради.

Гармон Хоразм маком музика ансамбли таркибига XIX асрда кушилган булиб, тана макомларининг иккинчи йтув кисмларини ижро этганда етакчи роль уйнаган.

Машхур гамончилардан Сафо Муганний (Сафо созчи), Мадрахим Шерозий (Мадрахим созчи), Хужа Отажонов (Хужа созчи). Жуманиёз Хайитбоев, (Жуманиёз созчи), Сорахон Оллаберганова, Пошшахон Матчонова, Анаш опа (Анаш чулок), Онабиби корилар халк орасида жуда машхур булганлар.

Кайрок купинча макомнинг уфари кисмларида кулланилган. Чунки, одатда бу кисм ракслар билан ижро этилган. Кайрок чалгучилар хар хил хажвий уйинларга уста кизикчи, масхарабоз ҳам булганлар.

Ногора ҳам макомларда керак пайтида? Катта сайилларда, байрамларда (Навруз, Гули сурх ва б.) ишлатилган.

Бундай байрамларда маком чолгу булакларидан айникса сакиллар купрок сурнайда, доирада, ногора ва карнайлар журлигида ижро этилган.

Сурнайчиларнинг асосий репертуари ҳам маком йулларидан ижро этганлар.

Ушбу нота ёзувларимиздаги макомларни урганилгандан сунг уни яна ҳам бойитиб, майда кочиримларини топиб ижро этилишини маслахат берамиз.

Макомларнинг баъзи булакларини ижрочи газал боглаб ижро этса, яна бир ижрочи мухаммас билан ҳам укиган. Ёки бир ижрочининг узи бир даврада шу газал билан укиса, иккинчи даврад мухаммас билан укиган.

Бухоро ва Хоразм макомларини эшитиб ва бир-бирларига солиштириб караганимизда бу макомларнинг хар кайсиси мустакил, бир-биридан чертим касмлари ҳам, айтим кисмлари ҳам тубдан фарк этишини курамиз. Хоразмда мкомларнинг тузилиши «рост» макомидан бошланса, бухорода «Бузрук» макомидан бошланади.

Хоразм «Рост» макомининг чолгу кисмида учта уфара учраса. Бухоро «Рост» макомининг биринчи айтим кисмидаги маком парчалари Бухоро «Рост» макоми айтим кисмларидан тузилиши жихатидан ҳам, характер жихатидан ҳам мутлок бир-биридан фарк килади.

Музикашунослар Илёс Акбаров, Ю.Конлар «Ўзбек халк мусикаси» 6-томига ёзилган сузбошисида шундай дейди:

«Бухоро ва Хоразм макомлари интонациясига келсак, шуни айтиб утмок керакки, факат айрим кисмларда улар уртасида мазмунан ухшашлик борлиги куринади. Масалан: Хоразм макоми «Рост» мухаммаси Бухоро «Рост» макомининг тегишли кисмига куп жихатдан ухшайди. «Рост» макомидagi «Мухаммаси Ушшокда» ҳам шу холни курамиз. Бунда Бухоро ва Хоразм макомлари уртасида фарк шундан иборатки, Бухоро макомларининг хар бандидан сунг такрорланадиган кисми хажм жихатидан доимийдир. Хоразм макомларида эса унинг хажми узгашиб туради. Шу билан бирга айрим кисмларининг куйлари ҳам бир-бирига мос келмайди. Масалан: чолгу булимининг биринчи кисмид яъни Бухороча «Тасниф» билан Хоразмча «Рост» макоми уртасида интонация жихатидан ухшашлик курунмайди. Хоразм макомлари билан Бухоро макомлари айрим кисмларининг куйи мустакил эканлиги тугрисида куп мисоллар келтириш мумкин. Бу нарса Е.Е. Ромоновскаянинг Хоразм макомлари Бухоро макомларига боглик, деган даъвосининг асосиз эканини курсатади.

(СНОСКА куйиш керак. Хоразм макомлари. XI том. Тошкент, Ўз ССР ДБА нашриёти. 1958, ХҮП бет..

Фойдаланилган адабиётлар.

Хоразм макомлари: 3 томлик. Тупловчи ва нотага олувчи М. Юсупов, И.А.Акабаров тахрири остида. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1980 й. Т.1. –548 бет

24. Ўзбек миллий кушикчилик санъати тараккиётининг уч йуналиши.

Ўзбек миллий кушкчилик санъати тарихи узок минг йилликларга, яъни ибтидоий жамоа даврига бориб кадалишини биз археологик топилмалар тахлили ҳамда ёзма тарихий манбаларни урганиш оркали билиб олдик.

Тарихий тараккиёт жараёнида канчадан-канча суронли даврларни. Конли воқеаларни бошдан кечирган халкимиз Темурийлар ҳукмронлиги давридан сунг, яъни ХҲ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб учта хонликка (Кукон хонлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги) булиниб кетди. Натижада илм аҳли ва санъаткорлар уч хонлик саройлари ҳамда сарой атрофларида туплана бордилар. Уч юз йилдан ортиқроқ давом этган бу давр уз самарасини курсатди. Натижада мусика санъатида бир-биридан фаркли, лекин яқин булган Тошкент-Фаргона, Самарканд, бухоро ва Хоразм мусика ва кушикчилик йуналиши пайдо булди.

Кушикчилик санъатининг уч йуналишига булиниши бундан ташкари республикамиз ҳудудида яшовчи аҳолининг этник таркиб топишига ҳам боғлиқдир. М: Фаргона водийсида яшовчи халқлар шеvasи Тошкент вилоятида яшовчи халқ шеvasига яқин булиб, кушикчилик ва мусика ижрочилиги деярли фарк килмайди. Самарканд ва Бухоро вилояти аҳолиси таркибий қисми купрок форсийзабон аҳоли булганлиги, хонликларда сарой тили ҳам форс тили булганлиги бу вилоятлар кушикчилик санъатида ҳам уз аксини топгандир. Хоразм халқи хонликлар давридан олдин ҳам хатто кушонлар салтанати даврларида ҳам хонлик булганлиги ушбу вилоят кушикчилик санъати, хатто мусика санъатида ҳам уз ифодасини топган булиб, узбек миллий мусика санъатида куй ва йуналиши охангларга бойлиги, уйноқи ва дилга яқинлиги билан ажралиб туради. Хоразм мусикасини безашда Хоразм шеvasининг ҳам роли каттадир. Хоразмча кушикни узбек адабий тилида куйлаш, шевада куйлашга нисбатан кушикни бир оз сунъийлаштиради.

Кушикчиликдаги бундай алоҳида ривожланиш тарихи анча узок булганлиги сабабли шу уч шуналишда ҳам макомлар шаклида бошланган. Буни биз Бухоро шашмақоми, Хоразм олти ярим мақоми ҳали шаклланиб нияосига етмаган Фаргона чормақоми мисолида куришимиз мумкин.

Бу йуналишлар кушикчиликнинг бошқа жанрлари булмиш лапарлар, яллалар, достон кушиклари, термалар, уланлар ашула ва катта ашулада ҳам кузда тутилади.

Масалан: Ялла жанри ҳар учала йуналишда ҳам мавжуд булсада Фаргона-Тошкент йуналишида у икки хил куринишда (биринчи кушик рақси билан ёқи яққа доирада терма шаклида. Авжсиз куйланадиган кушик) булади. Самарканд-Бухоро йуналишида эса мавриги шаклда. Хоразмда ҳам яққохон хонанда чалгу журлигида куйлаши ва унга рақс куйилиши ялла деб юритилади. Хоразм халқлари ҳам купрок рақсли кушик, яъни ялла куйлайди.

Ўзбек мусика маданияти ривожланишидаги бу уч йуналиш бир биридан қисман фарк килсада мисоли уч хил рангдаги гул қаби узбек мусика гулдастасини ташкил килади. Зеро, санъатнинг бундай йуналишлардаги тараккиёт миллий мусика маданиятимизнинг тез суръатлар билан гуркураб ривожланишига сабаб булмокда.

Ҳар учала йуналишдаги кушикчилик жанрларининг мохир ижрочилари. Халқимиз севган машхур кушикчилик маданиятимиз рақвоқиға улар узининг муносиб хиссаларини кушганлар. Фаргона-Тошкент йулида Журхон хофиз. Мамуржон хофиз, хонанда Фахриддин Умаров, Таваккал Кодиров, Самарканд-Бухоро йулида Хожи Абдулазиз, Левича хофиз, Домла Халим, Хоразм йулида Шерозий, Хожихон хофиз, Комилжон Хофиз ва бошқа куплаб санъат даргаларини курсатиш мумкин.

25. Халқ кушикчилиги жанрлари.

Халқ кушикчилиги кушикчилик санъатининг энг кукна туридир. У халқнинг орзу-умидлари, турмуши, ахлоқи, соқмал ва миллий озодлик учун курашини узида ифодалайди. Ўзбек халқ кушикчилигининг жанрлари жихатидан хилма-хиллиги ва ҳаётда тутган урнининг хилма-хиллиги билан бошқа халқлар кушикчилиги маданиятига куп

жихатдан ухшашдир. Узбек кушикчилигини уз функцияси ва ҳаётда тутган урнига кура икки гуруҳга бўлиш мумкин. 1. Маълум вақт ва шароитда ижро этиладиган кушиклар. Бунга оилавий маросим кушиклари, меҳнат кушиклари, аллалар ва ҳар хил тантаналарда ижро этиладиган кушиклар киради.

2. Исталган вақтда, ҳар қандай шароитда ижро этиладиган кушиклар. Буларга лапарлар, яллалар, ашула кушик, чалгу куйлари, чулама дoston кушиклари, айтишувлар киради.

Ҳар бири гуруҳга кирувчи кушиклар узига хос характерли белгиларга эга. Масалан: Ижро этилиши маълум вақт, ёки шароитни такоза этадиган биринчи гуруҳ кушик жанрларининг мавзуси муайян маросим ёки бошқа вазият билан боғлиқ, бўлиб, улардан деярли четлашмайди. Бунга ёр-ёрларни мисол келтириш мумкин. Иккинчи гуруҳга кирувчи кушикка эса жой ва вақт танламайди. Улар умуминсоний қадриятлар асосидаги кушиклар бўлиб, жанр жиҳатидан ҳам хилма-хил ва мураккабдир.

1. Макомлар – Макомлар мумтоз кушикларнинг маълум йуналиши ва лад асосида уйғунлашган ҳамда бирлашган қуринишдир, десак ҳато бўлмайди. Шашмаком ана шундай 250 га яқин мумтоз кушик ва куйларни олти лаб ва йуналишга бирлаштирган яхлит йирик мусикий асарлар мажмуасидир.

2. Мумтоз ашулалар ва куйлар. Халқ ҳамда бастакорлар томонидан яратилиб, узок даврлар истемолдан тушиб қолмаган куй ва кушиклардир. Ҳатто кейинги даврларда бастакорларимиз томонидан яратилган қургина мусика асарлари ҳам мумтоз куй-кушиклар даражасида бўлиб, тинловчилар, қалбидан чуқур урин эгаллаганлиги боис мумтоз асарлардир.

3. Катта ашула. Бу йирик ҳажмли ашула бўлиб, унинг куй оҳанглари кенг нафасли ҳофизлар ижроси учун мулжаллангандир.

Катта ашула асосан Фарғона-Тошкент ашула йулига хос бўлиб, уни одатда ашулачи ҳофиз, ёки 2-4 ҳамнафас ашулачи-ҳофизлар айтадилар. Бу ашула жанри кенг диопазонали бўлиб, адатда мусикасиз куйланади. (чалгу созлари журлигисиз)

4. Ашула. Нисбатан кенг диопазали, аксарият ҳолларда газалларга басталанади. Уни яқка ҳофиз ҳамда ашулачилар ансамбили куйлаши мумкин. Ритм жиҳатидан ҳам қушиққа нисбатан мураккаб бўлади.

5. Кушик. У жанр сифатида нисбатан кичик диопазонали куйдан ташкил топган, купрок бармок вазндаги шеърлар, мустақил туртликлар ҳамда термалар асосида ёзилади. Кушиклар қуп ҳолларда нқакоратли бўлади. Накорат қупинча бир қуплет шеър ҳажмида бўлиб, қушиқчидаги ҳар бир қуплетдан сунг такрорланади.

6. Ялла. Ялла узбек қушиқчилиқ санъатида алоҳида урин эгаллайди. Одатда ялла қушиқнинг рақс билан бирга ижро этилган қуринишидир.

7. Лапар. Одатда қушиқнинг дуёт, айтишув шакллариғша яқин бўлиб, икки хил қуринишда бўлади. 1. Яқка ижрочи узи қушиқ куйлаб, узи рақс ҳаракатлари бажаради.

2.Эрқак ва аёл, оан-бола, ота-бола уртасида кечаётган воқеаларни ҳазил тариқасида ифодалайди.

8.Улан. Улан маълум бир ладга тулик риоя қилмаган ҳолда, терма, шеърлар асосида айтилади. Қуп ҳолларда эрқак ва аёл, йигит ва қиз уртасидаги айтишувга ухшайди.

8. Академик воқал қушиқчилиғи. Унга романслар, воқал қушиқлари, ариялар, қонon, речитатив, қантинела услублари киради ва булар асосан сахнада ижро этиладиган қушиқлардир.